

Održiv turizam u Brezovici – Šar planina

**Koncept održivog turizma prati koncept i principe Zelenog dogovora EU-a i
Zelene agende za Zapadni Balkan**

**Geografski položaj, blaga kontinentalna klima, planine, klisure, flora i fauna i
prirodno i kulturno nasleđe su ključni elementi turističkog proizvoda Brezovice i
Šar planine.**

Priština, avgust 2022

Istraživački rad

Održiv turizam u Brezovici – Šar planina

Pripremio: prof. Zek Čeku

Priština jul/avgust 2022. godine

Odricanje od odgovornosti

„Ova publikacija je napravljena uz pomoć Evropske unije. Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost autora Zeke Čekua i ni na koji način se ne može smatrati da odražava stavove Evropske unije“.

Sadržaj istraživačkog rada

Sadržaj

Sažetak

1. Uvod

1.1. Kratak pregled razvoja turizma Kosova, posebno održivog razvoja turizma

2. Analize

2.1. Turistički resursi u Šarskom regionu, posebno u području Brezovice

2.2. Stepen zaštite prirodnih resursa Brezovice i Šarskog turističkog regiona

2.3. Pristup mogućnostima za održivi razvoj turizma u zoni Brezovica

2.4. Pristup mogućnostima za održivi razvoj turizma na planini Brezovica Šar

2.5. Održivi razvoj turizma kroz zaštitu prirodnih resursa

2.6. Razmišljanje o razvoju turističkog proizvoda i održivom razvoju destinacije

3. Zaključak

4. Preporuke

PRIOLOG I: Stvarna nepovoljna situacija turističkih preduzeća na Kosovu

PRIOLOG II: Preporuke za sve lokalne zainteresovane strane

PRIOLOG III: Okvir razvoja kombinovanog turističkog proizvoda

PRIOLOG IV: Uspostavljanje organizacije za upravljanje destinacijom - OUD u oblasti Brezovice

PRIOLOG V: Definicija i organizacija zoniranja zaštićenog turizma

PRIOLOG VI: Okvirni plan za obuku lokalnih zajednica o mogućnostima turizma

PRIOLOG VII: Preporuka potrebnih politika i strategija koje institucije treba da primenjuju

5. Identifikacija prepreka koje mogu biti prisutne za razvoj održivog turizma na Kosovu i području Brezovice

Sažetak

ODRŽIVI TURIZAM

“U univerzumu se nalaze milijarde galaksija, u našoj galaksiji su milijarde planeta, ali postoji samo jedna planeta Zemlja. Čuvajmo je”. (* UNWTO – Dan planete Zemlje 2022)

“Klimatske promene, priroda i gubitak biodiverziteta, zagađenje i otpad – dokaz da Zemlja „pati” je svuda oko nas i svakim danom postaje sve zloslutniji. Istovremeno, milijarde ljudi nemaju prihode, hranu, skloništa, zdravstvenu zaštitu i obrazovanje. Energetske i prehrambene krize nakon pandemije COVID-19 i porast sukoba širom sveta dodatni su razlozi za zabrinutost“ (Dan planete Zemlje 2022).

Izlaz iz ove dileme je ogromna transformacija ekonomija i društava kako bi se učinile inkluzivnim, pravednim i povezanim sa prirodom. Ceo svet i mi kosovari moramo da pređemo sa nanošenja štete planeti na njeno lečenje. Moramo zaštititi ono što imamo i vratiti ono što smo izgubili da bismo napredovali ***u bolju, održiviju budućnost***, u kojoj svako može napredovati.

Svetska turistička organizacija UNWTO je revidirala konceptualnu definiciju održivog razvoja turizma na sledeći način:

Smernice za održivi razvoj turizma i prakse upravljanja se primenjuju na sve oblike turizma u svim vrstama destinacija, uključujući masovni turizam i različite segmente turizma. Principi održivosti se odnose na ekološke, ekonomske i socio-kulturne aspekte razvoja turizma i mora se uspostaviti odgovarajuća ravnoteža između ove tri dimenzije kako bi se garantovala njegova dugoročna održivost. Dakle, ***održivi turizam treba:***

1. ***Optimalno iskoristiti resurse životne sredine*** koji predstavljaju ključni element u razvoju turizma, održavajući suštinske ekološke procese i pomažući u očuvanju prirodnog nasleđa i biodiverziteta.
2. ***Poštovati socio-kulturnu autentičnost zajednica domaćina***, čuvati njihovo izgrađeno i živo kulturno nasleđe i tradicionalne vrednosti i doprineti interkulturalnom razumevanju i toleranciji.
3. ***Osigurati održive, dugoročne ekonomske operacije***, pružajući socio-ekonomske koristi svim zainteresovanim stranama koje su pravedno raspoređene, uključujući stabilno zapošljavanje i mogućnosti za sticanje prihoda i socijalne usluge za zajednice domaćina, i doprinoseći smanjenju siromaštva.

Učešće svih relevantnih zainteresovanih strana

Održivi razvoj turizma zahteva informisano učešće svih relevantnih zainteresovanih strana i snažno političko vođstvo kako bi se obezbedilo široko učešće i izgradnja konsenzusa. Postizanje održivog turizma je kontinuiran proces i zahteva stalno praćenje uticaja i uvođenje neophodnih preventivnih i/ili korektivnih mera.

Održivi turizam takođe treba da održava visok nivo zadovoljstva turista i obezbedi značajno iskustvo za turiste, podižući njihovu svest o održivosti i promovišući među njima prakse održivog turizma.

Održivost treba tražiti u svim pejzažima, bilo urbanim ili ruralnim, u tradicionalnom odmaralištu ili eko kampu; ***prihvatanje zajednice, angažovanje i korist su kritični***; a „jedinstvenost mesta“ je zaštićena u najvećoj mogućoj meri.

Kvalitet životne sredine, kako prirodnog tako i veštačkog, od suštinskog je značaja za turizam.

Međutim, odnos turizma sa životnom sredinom je složen. To uključuje mnoge aktivnosti koje mogu imati štetne uticaje na životnu sredinu. Mnogi od ovih uticaja su povezani sa izgradnjom opšte infrastrukture, kao što su putevi i aerodromi, zatim izgradnjom turističkih objekata, uključujući odmarališta, hotela, restorana, prodavnica, rekreacionih zona i objekata. Negativni uticaji razvoja turizma mogu postepeno uništiti ekološke resurse od kojih on zavisi. Nezakonita, neplanska i nekontrolisana izgradnja poslovnih objekata, vila i brvnara, u ime „turističkih sela“ („hoteli i moteli“), od strane stanovnika i nestanovnika, uništava ekološke resurse, degradira biodiverzitet i uređenje i narušava lokalne tradicije i načina života.

S druge strane, turizam ima potencijal da stvori korisne efekte na životnu sredinu doprinoseći zaštiti i očuvanju životne sredine. To je način podizanja svesti o ekološkim vrednostima i može poslužiti kao sredstvo za finansiranje zaštite prirodnih područja i povećanje njihovog ekonomskog značaja.

Ciljevi održivog razvoja (COR)

Ubrzavanje napretka ka održivosti je ključno. U mnogim slučajevima, rešenja su već dostupna, pristupačna i skalabilna. Još uvek možemo da izbegnemo najgore klimatske krize. Možemo zaustaviti dalji gubitak biodiverziteta. Možemo da zaštitimo i oživimo degradirane ekosisteme. Možemo da očistimo vazduh, vodu i zemlju. Možemo da popravimo naš odnos sa prirodom i još uvek možemo da postignemo Ciljeve održivog razvoja (COR), o kojim su se 2015. godine dogovorile sve zemlje u Ujedinjenim nacijama. Ciljevi COR-a su postavljeni i čitavo društvo, kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou, treba da deluje sada, a i u srednjoročnom i dugoročnom periodu.

Zeleni dogovor EU-a i Zelena agenda za Zapadni Balkan

Koncept održivog turizma prati koncept i principe Zelenog dogovora EU-a i Zelene agende za zapadni Balkan. Region Zapadnog Balkana je na svom putu ka pridruživanju Evropskoj uniji prilično brzo prihvatio evropske principe i standarde, ali ih kontinuirano ne sprovodi. Mnogi izazovi su pred nama, ali u isto vreme nova politika – Zelena agenda za Zapadni Balkan – nudi mnogo više mogućnosti za

prevazilaženje ovih izazova. Sledeći svoju prethodnu logiku politike kohezije i instrumenta za pretpristupnu politiku (IPA), Evropska komisija je iznela **Zeleni dogovor EU-a fokusiran na države članice EU-a i dodatno predložila politiku Zelene agende** za zemlje Zapadnog Balkana.

Novi trendovi na turističkom tržištu

Sve je veća potražnja za putovanjima koja angažuju čula, stimulišu um, uključuju jedinstvene aktivnosti i lično se povezuju sa putnicima, na emocionalnom, fizičkom, duhovnom ili intelektualnom nivou.

Razvoj turizma predstavlja složenu interakciju, između mnogih aktera sa zajedničkim odgovornostima u pogledu ekološke, ekonomske i socijalne održivosti turističke industrije. Ovo uključuje npr.:

- **Turistička industrija** promoviše održive proizvode.
- **Potrošač** razvija modalitete održive potrošnje, i
- **Javne vlasti** stvaraju pogodnu klimu i okvir za korišćenje resursa i povoljan obim na komercijalnom nivou, među mnogim akterima.

Strateški resurs kosovskog turizma je prostor sa višestrukim vrednostima, relativno očuvanim do sada, koji će na duge staze biti sve važniji, ne samo u ekonomskom smislu, već i u ekološkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom životu.

Geografski položaj, blaga kontinentalna klima, planine, klisure, flora i fauna, te prirodno i kulturno nasleđe, ključni su elementi proizvoda koji Brezovicu i Šar planinu čine popularnom turističkom destinacijom za turiste iz zemlje, regiona Balkana, kao i za međunarodne strane posetioce, uključujući kosovsku dijasporu iz različitih zemalja.

1. Uvod

Metodologija

Procena stvarnog stanja na terenu je realizovana obilaskom relevantnih zainteresovanih strana, počev od ministarstava, agencija i opštinskih direkcija, razgovarajući o ovom pitanju sa nadležnim organima i drugim zainteresovanim stranama relevantnim za temu. U skladu sa tim, a na osnovu plana, posete je u periodu od tri nedelje sprovodio ugovoreni stručnjak za turizam, sa ekspertizom u oblasti planiranja i razvoja turizma, razvoja turističkog proizvoda i upravljanja projektnim ciklusom. U sprovođenju procene, stručnjak je počeo tako što je izvršio pregled literature i dokumenata kako bi identifikovao izvore dokumentacije relevantne za razvoj turizma Brezovice i Šar planine, posebno iskustva i mogućnosti održivog turizma, kako na Brezovici tako i na Šar planini, sa fokusom na zaštitu resursa i očuvanje biodiverziteta, kao i zaštitu životne sredine u dotičnom regionu. Stručnjak je organizovao nekoliko poseta relevantnim zainteresovanim stranama kako bi se sastao sa predstavnicima ministarstava. On je posetio i opštine Štrpce i Prizren i njihovo osoblje koje radi u ekonomskom i turističkom sektoru, NVO-e za turizam i nasleđe, Školu za profesionalno obrazovanje, kao i razne regionalne stručnjake za biodiverzitet i životnu sredinu. Stručnjak je organizovao nekoliko sastanaka sa uglednim sektorskim stručnjacima i specijalistima iz Brezovice, Prizrena i Dragaša (Opoja, Gora i Brod). Posetio je predstavnike turističke i ugostiteljske delatnosti, kao i dugogodišnje rukovodioce bivšeg društvenog preduzeća/NSH Inex Sharr Planina Brezovica. U okviru tri posete Brezovici, stručnjak je otišao na poludnevnu posetu objektima **NSH Inex Sharr Planina Brezovica** i dolini Muržice, gde se **degradacija** i uništavanje životne sredine dešavaju već duži period, počev od 90-ih godina i nastavljajući tokom narednog perioda od poslednje dvadeset dve godine. Posete opštini Štrpce, Prizrenu i Nacionalnom parku Šari su organizovane sa ciljem da se razgovara o planovima opštine za razvoj turizma u skladu sa njihovom opštinskom planskom i razvojnom orijentacijom, koja treba da bude u potpunosti u skladu sa Nacionalnim parkom Šari (**osnovan**

od strane Skupštine Kosova posebnim zakonom 11/86 1986. godine), Zakonom br. 04/L-087 o Nacionalnom parku Šari (ref.: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2866>).

Procena na terenu je bila fokusirana na neophodnost zoniranja turizma i regulativnog planiranja. Stručnjak je tokom svog terenskog rada prikupio i konsultovao nacрте razvojnih projekata na Šar planini na nivou opštine Štrpce u vezi sa održivim razvojem turizma, uključujući resurse i zaštitu biodiverziteta. Stručnjak je organizovao nekoliko poseta u Prištini Ministarstvu prostornog planiranja, Odeljenju za prostorno planiranje i Odeljenju za stanovanje, Agenciji za zaštitu životne sredine i Privatnoj agenciji Kosova (PAK), i održao sastanke sa raznim predstavnicima agencija vlade, donatorima i civilnim društvom kako bi prikupio relevantne informacije i dokumente.

Istraživački rad je fokusiran na vremenske prilike, okolnosti i događaje u vezi sa razvojem privrede i turizma u posleratnom periodu, tj. između 2000. i 2022. godine, osim perioda pandemije COVID 19, 2019 – 2021. godine, kao i na aktuelnu situaciju i budućnost. Pandemija i globalne ekonomske i bezbednosne krize ostaće upamćene po negativnim uticajima na sve ekonomske sektore, sa izuzetnim uticajem na celokupnu turističku industriju, uključujući ugostiteljstvo, gastronomiju, turistički transport i sektor turizma zajednice.

1.1. Kratak pregled razvoja turizma Kosova, posebno održivog razvoja turizma

1.1.1. Kratak pregled razvoja održivog turizma u Brezovici na Šar planini

Kosovo u široj perspektivi, Brezovicu i region Šar planine, kao turističku destinaciju treba adekvatno istražiti. Stotine kilometara planinskih venaca, beskrajne planinske staze, žustri potoci, reke, lednička jezera, tri desetine živopisnih sela, običaji i tradicija, atraktivna tradicionalna umetnost i rukotvorine, sa tradicionalnom gastronomijom, zasnovano na antici i jedinstvenim pričama i legendama, predstavljaju bogatstvo turističkog potencijala i resursa. Region Brezovice i Šar planine, sa svojim izuzetnim kulturnim nasleđem, poznat je po svojoj višenacionalnoj, višejezičkoj i raznovrsnoj religiji. Šarski region je poznat po svom jedinstvenom gostoprimstvu i srdačnoj dobrodošlici pojedinačnim posetiocima, malim grupama i organizovanim grupama turista. Ovde su priroda, kultura i tradicija neuporedive i jedinstvene, ali relativno netaknute.

Nacionalni park Šari se nalazi na jugu Kosova, u delu regiona Uroševca i Prizrena. Park se prostire na površini od 53.272 hektara i nalazi se u severnom delu Šar planine, planinskog lanca koji se proteže preko severoistočne Albanije, jugoistočnog Kosova i severozapadne Severne Makedonije. Park obuhvata različite terene među kojima se izdvajaju lednička jezera, kao i alpski i glacijalni pejzaži. Nacionalni park Šari se prostire do planina Šar, Ošlak, Balkan i Pašalar. Južna granica Parka leži duž državne granice između Kosova i Severne Makedonije, kao i Albanije na jugu. Granica prolazi preko najviših vrhova Šara, od kojih većina prelazi nadmorsku visinu od preko 2500 m. Čuka e Liqenit (2604 m), Bistra (2651 m), itd.*). *Više o Nacionalnom parku Šari u narednim poglavljima.*

Razvoj turizma i gostoprimstva na Kosovu, uključujući Brezovicu i oblast Šar planine, na osnovu vremena i istorijskih okolnosti, može se posmatrati u tri perioda cikličnih i veoma kontroverznih kretanja:

- a. ***Značajan razvojni period tokom 1970-ih je bio u bivšoj Jugoslaviji.*** U tom periodu su izgrađeni značajni kapaciteti turističkih struktura, a stručno-upravljački i operativni kadrovi su školovani na relativno dobrom nivou kako na Kosovu, tako i u najpopularnijim centrima u republikama unutar Federacije, a Kosovo je podržano da postigne prodor ka domaćem i međunarodnom turističkom tržištu. Konkretno, područje Brezovice 'NSH Inex Sharr Planina' je podržano novim hotelima 'Narcis' i 'Molika', kapaciteta 275 soba i 620 ležajeva. U istom periodu je unapređena postojeća skijaška infrastruktura i razvijena nova infrastruktura, npr. izgrađene su i postavljene ski staze i žičare. Uz nove kapacitete i strukture, razvoj je snažno uticao na razvoj radne snage, donoseći

najbolje prakse iz poznatih ski centara u Srbiji i Sloveniji. Specifičan pozitivan uticaj je bio opipljiv na zapošljavanju lokalnih zajednica, Prizrena i šireg regiona. Strukture i kapaciteti razvoja turizma su se zasnivali na profesionalnom planiranju, arhitektonskom projektovanju i snažnom nadzoru i kontroli prirodnih resursa i njihovog uticaja na životnu sredinu. Tokom ovog perioda, 'Ski centar Brezovica' je promovisan i posećen od strane posetilaca iz svih republika bivše Jugoslavije i zemalja regiona, poput Turske i Grčke. U ovom periodu, najveća turistička preduzeća i segmenti su bila društvena preduzeća. Svi hoteli, kao i turistička i gastronomska preduzeća u Brezovici i širem regionu Šar planine, imali su isti status.

- b. ***Degradirajući i destruktivni period 1989-1999***, nakon ukidanja autonomije Kosova, raspada Savezne države Jugoslavije i njenog ekonomskog sistema, sa razornim posledicama po Kosovo i sve njegove privredne sektore; industrijske, vazdušne i putne infrastrukture. Istu sudbinu su delili i Brezovica i ceo region Šar planine, uz degradaciju i uništavanje ekoloških vrednosti i turističkih struktura, uz drastičan pad putovanja domaćih, regionalnih i međunarodnih turista na Kosovo, Brezovicu i region Šar planine.
- c. ***Period od sredine 1999. godine pa nadalje***, kada se Kosovo u početku suočilo sa periodom rekonstrukcije infrastrukture, ponovnog otvaranja Prištinskog međunarodnog aerodroma i promena u ekonomskom sistemu, koje su se dešavale zahvaljujući privatnim inicijativama i investicijama, prvo u urbanim centrima, a kasnije takođe u ruralnim sredinama. Nažalost, kasnije su se desili negativni pomaci u Brezovici i nekoliko planinskih urbanih centara u regionu Šar planine. Na ovim prostorima, proces pomirenja je bio prilično spor odmah nakon rata sve do procesa decentralizacije i uspostavljanja opštine. Osnivanje opštine Štrpce 2014. godine, sa srpskom većinom na nivou opštine, nije dalo očekivane rezultate u aspektima ekonomskog razvoja. Čak i tada, kada su se očekivale pozitivne promene, privredni razvoj i proces privatizacije su zastali. Privatizacija društvenih preduzeća uopšte nije izvršena, što je rezultiralo izostankom vlasničke transformacije i nedostatkom razvoja privatnih inicijativa i biznisa, uopšteno, a posebno u sektoru turizma. Ove okolnosti su imale prilično negativne posledice na rast privatnih preduzeća u svim privrednim sektorima. ***U nedostatku bilo kakvih strateških planova za odgovarajući razvoj*** na nivou Kosova, sektor turizma je u posleratnom periodu označio početak ***relativno loše planske orijentacije i razvoja, sa najvećom koncentracijom smeštajnih kapaciteta van turističkih atrakcija i urbanih centara na Kosovu***. Istu sudbinu su delili i Brezovica i region Šar planine. Pored toga, neplanska i nekontrolisana, uglavnom nelegalna, haotična gradnja odvijala se na području Brezovice, tačnije u najatraktivnijoj Muržičkoj dolini, počevši od Magistralnog puta do početka ski infrastrukture i hotela Molika. Po ovom pitanju se vode krivične istrage protiv gradonačelnika opštine Štrpce i drugih funkcionera opštine Štrpce, kao i protiv raznih privrednih subjekata i fizičkih lica, zbog sumnje da su počinili krivična dela u vezi sa korupcijom, zloupotrebom službenog položaja, itd. *).

*) Kallxo. Com: <https://kallxo.com/tag/slucaj-brezovica/>; <https://kallxo.com/lajm/rasti-brezovica-prokuroria-me-aksion-per-identifikimin-e-objekteve-ilegale/> ; <https://www.gazetaexpress.com/rasti-brezovica-26-te-arrestuar-19-nga-ta-ne-paraburgim-dhe-afer-6-milione-euro-te-bllokuara/>.

Na osnovu širokog spektra opštinskih ovlašćenja, kao i poštenih mogućnosti komunikacije i saradnje sa centralnim ministarskim nivoima Kosova, situacija bi se mogla suštinski i u osnovi poboljšati. Potrebna je politička volja i jača odgovornost na oba institucionalna nivoa, zarad razvoja održivog turizma i celokupnih zajednica, kroz zajedničko planiranje i razvojne aktivnosti i programe za Brezovicu i širi Šarski region, u cilju postizanja dugo očekivanih rezultata za sve

privredne sektore i poslovne aktivnosti zajednice u interesu razvoja sektora turizma, uključujući sve održive oblike zapošljavanja i blagostanja zajednice.

Iskustva EU-a i drugih agencija za razvojnu pomoć o održivom razvoju turizma

Iskustva najkorisnijih agencija za razvojnu pomoć pokazuju da se održivi turizam ne dešava jednostavno. ***To zahteva opštu strategiju i detaljno planiranje***, sa mnoštvom mehanizama podrške, uključujući javno-privatna partnerstva, omogućavanje zakonodavnih i institucionalnih reformi, obuku i javno obrazovanje, infrastrukturu i tehnologiju, a često i sisteme finansija i kredita koji dopiru do siromašnijih članova zajednice i kontinuirano praćenje i evaluaciju.

Turizam je moćan oblik razvoja i može biti nametljiv, sa potencijalom da utiče na skoro svaki aspekt života u destinaciji domaćinu, na bolje ili loše. Verovanje da se turizam „može pobrinuti sam za sebe“ je rizično i može biti neosnovano. ***Intervencije agencija za razvojnu pomoć*** uključuju pomoć razvoju turizma u njegovim početnim fazama i ublažavanje uticaja na životnu sredinu naprednijih faza loše planiranog i sprovedenog turističkog razvoja, posebno u planinskim oblastima Kosova, kao što su zone Brezovica i Šar planine.

1.1.2. Stvarno stanje Ski centra Brezovica - DP Inex Sharr Planina

Skijalište Brezovica je osnovano 1954. godine. Skijalište je idealno locirano na severnim i severozapadnim padinama Nacionalnog parka Šar. Prvi od pet ski liftova u naselju je postavljen 1979. Odmaralište ima 16 kilometara ski staza koje se nalaze na severnim i severoistočnim padinama Šar planine. Odmaralište je bilo domaćin nekoliko međunarodnih skijaških događaja 1980-ih i 1990-ih. Iako je Brezovica služila kao alternativno mesto za skijaške spustove na Sarajevskim zimskim olimpijskim igrama 1984. i bila je domaćin nekoliko događaja Međunarodne skijaške federacije 1980-ih i 1990-ih, odmaralište više od tri decenije nije dobijalo značajna ulaganja u infrastrukturu.

U periodu od 4-5 godina nakon rata, bivši menadžment društvenih preduzeća (DP) je uložio neke osnovne napore da ponovo pokrene i održi rad hotela 'Narcis' i hotela 'Molika', kao i nekih manjih gastronomskih jedinica. Po osnovnom konceptu izgradnje i operativnog razvoja, Ski centar Brezovica, tačnije hotel Molika, bio je orijentisan pretežno na zimski turizam i vikend posetioce, a sekundarno na aktivnosti na otvorenom i manifestacije, sa visokim stepenom sezonskog karaktera. Dok „hotel Narcis“ pored zimskog turizma, na osnovu svoje lokacije, posluje i drugim oblicima turizma, kao što su kongresne i događajne aktivnosti, kao i gastronomski biznis, posebno tokom vikenda i praznika. Zbog nedostatka osnovnih ulaganja u održavanje, najstariji hotel 'Breza' je potpuno zapušten. U istom periodu, uprkos pokušajima rukovodstva, nedostatku investicija tokom 1990-ih i nakon rata, kao i slabom interesovanju posetilaca, hotel Narcis, nekada jedan od najboljih planinskih hotela u bivšoj Jugoslaviji, ***je zapravo skoro potpuno van funkcije***. U periodu istraživanja, jedini objekt u funkciji ostaje hotel „Molika“, odnosno samo dva sprata smeštajnog odeljenja i restoran, uglavnom tokom praznika i zimsko-skijaške sezone. Jedan od odlučujućih razloga za neodgovarajuću i nepovoljnu situaciju DP Inex Sharr Planina je nepostojanje procesa privatizacije imovine DP 'Inex Sharr Planina' - Ski centar Brezovica". Nezainteresovanost poslovne zajednice i institucija za investicije zasnovane na javno-privatnom partnerstvu zbog pravnog statusa DP-a, niskih standarda poslovanja (zastarela oprema i nameštaj, nedostatak odgovarajućeg kadra, nedostatak osnovnih ulaganja u održavanje, itd.), i visoke sezonalnosti, imalo je veliki uticaj na stvarno nepovoljnu

situaciju preduzeća. Nerađ lokalne zajednice i lokalnih vlasti, kao i oklevanje centralnih vlasti da zajednički predlože i razgovaraju o odgovarajućim pravnim oblicima procesa privatizacije, ili pregovaraju o bilo kom drugom obliku zvanične institucionalne podrške ka nekoj vrsti normalnosti njihovog poslovanja, ostavio je **DP Inex Sharr Planina, kao i turizam u zajednici**, van procesa planiranja i razvoja.

U istom periodu je izgrađeno nekoliko novih privatnih hotela, sa vlasnicima iz Prištine i drugih urbanih centara Kosova, a posebno hotel „Brezovica“, sa većim i višim standardnim prostorijama i operativnim kapacitetima. Pored toga, izgrađeni su i neki manji operativni kapaciteti i hoteli nižeg standarda koji su radili na višim lokacijama u dolini Muržice i u blizini hotela Molika. Prema informacijama pisanih i digitalnih medija, vlasnici su u istrazi u vezi sa pravnim procesom „Slučaj Brezovica“ koji je u toku. Pravni proces se zasniva na istragama u vezi sa zakonima koji su na snazi, a posebno sa zakonima o prostornom planiranju, zaštiti životne sredine i nacionalnim parkovima.

U poslednje vreme, sve više zainteresovanih posetilaca, kako domaćih, prekograničnih, tako i međunarodnih turista, zahtevaju održivije oblike turizma, orijentisane na aktivnosti na otvorenom u četiri godišnja doba, sa alternativnim oblicima smeštaja i uslugama F&B, i raznovrsnijim iskustvima, uključujući lokalne tradicije, umetnost, porodične i lokalne svečanosti. (* Istraživački rad „Meki turizam na Kosovu sa posebnim fokusom na oblast Dečana“; EUSR – KSDW 2021).

1.1.3. Kritična faza za akciju – trenutne i srednjoročne mere zaštite prirodnih resursa

Neplanske, neopravdane i haotične investicione aktivnosti privatnih preduzeća, rezidentnih i nerezidentnih investitora poslovnih objekata, planinskih koliba i vila, rasute su po Šar planini. Najgora situacija je bila u Brezovici – dolini Muržice i na prolazu Prevalac, odnosno situacija je bila gora nego bilo gde u regionu. Naime, tokom 1980-ih i 1990-ih godina na Brezovici je moglo biti slučajeva bespravne gradnje, ali ne u takvim razmerama nekontrolisane i nelegalne gradnje kao u poslednje dve decenije. Iste destruktivne konstrukcije su se desile i u prolazu Prevalac, nedaleko od Brezovice, gde se primarni prirodni i zdravstveni resursi zloupotrebljavaju i nelegalno uništavaju od strane „hrabrih i besnih momaka“, moćnih političkih aktera i poslovnih tajkuna. Ozbiljnost degradacije je u poslednje vreme bila predmet postupanja nadležnih – dodatnih krivičnih istraga na predmetu „Brezovica**“. Nedavno je tužilac predmeta naložio građevinskim inspektorima da preduzmu sve mere za utvrđivanje pravnih osnova građevinskih dozvola i drugih dokumenata za sve građevinske aktivnosti koje su predmet zakonskog procesa. ***Međutim, potrebno je više kratkoročnih i srednjoročnih aktivnosti i akcija na svim nivoima i sa svim lokalnim i centralnim vlastima i zainteresovanim stranama.***

Ostale aktivnosti na uništavanju i degradaciji životne sredine, pored široko rasprostranjene divlje gradnje, su izgradnja malih hidroelektrana gotovo u svim planinskim tokovima, kao što je potok Muržica na tri mesta, na veoma strogo zaštićenim zonama i lokacijama, u blizini ski staza i infrastrukture, nedaleko od hotela ‘Molika’. Ista ili gora situacija pored snažnih protesta lokalnih zajednica dešava se i duž reke Lepenac u selu Gornje Bitinje***, nedaleko od opštine Štrpce. U organizaciji lokalne zajednice i civilnog društva održano je nekoliko protesta protiv izgradnje i rada HE na području Brezovice. Negativni uticaji na biodiverzitet, veoma bogatu floru i faunu koja je postojala na lokalitetima i zonama su grobovi.

1.1.4. Razvoj i iskustva putovanja u regionu Brezovice i Šara

Hoteli u Brezovici, odnosno hotel 'Narcis', hotel 'Molika', hotel „Breza' i 'Stojkova Kuća', nastali su iz procvata 1970-ih kao organizacione jedinice **DP Inex Sharr Planina** (društvena preduzeća i imanja), a **pretrpeli su degradaciju i destrukciju tokom 1990-ih zbog nedostatka poslovanja, investicija, pa čak i osnovnog održavanja**. Među njima je i amblematični hotel 'Narcis', koji je nekada u bivšoj Jugoslaviji smatran među najboljim planinskim hotelima sa 5*. Uprkos tome, ski centar Brezovica je veoma posećen, posebno tokom zimske sezone zbog svojih cenjenih ski staza. Turisti se smeštaju u postojeće resurse, hotela Molika, školu skijanja, privatne kuće i manje hotele. Tokom proleća i leta to je destinacija za brojne posetioce, a posebno deo područja gde se nalazi vikend zona. Ovaj turistički centar ima veliki potencijal za dalji razvoj planinskog turizma, dočekujući posetioce i goste tokom cele godine, posebno zimskog turizma.

) i *) Kallxo. Com: <https://kallxo.com/tag/slučaj-brezovica/>.

Relativno dobre rezultate u turizmu i ugostiteljstvu predstavljaju privatna preduzeća u drugim oblastima Šar planine, kao što su planinsko odmaralište 'Sharri' u blizini Prevalca i planinsko odmaralište 'Arxhena' na planini i dolini Brod, opština Dragaš. Ova dva planinska odmarališta su uspešne priče, zahvaljujući svojim privatnim poslovnim inicijativama, **prolazeći kroz više izazova**, bez razumevanja i podrške centralnih institucija. Njihov poslovni razvoj je podržan profesionalnom ekspertizom tokom svih faza planiranja i razvoja, počevši od razvoja koncepta, studije izvodljivosti i poslovnih planova, nakon čega je usledilo funkcionisanje i promocija njihovih ugostiteljskih struktura. Dok je Resort hotel 'Arxhena' čak investirao u prilično skromnu ski infrastrukturu, ali operativnu, postižući dobre rezultate animirajući i dočekujući posetioce sa Kosova i iz Albanije tokom cele godine.

U sektoru obrazovanja postoji više inicijativa i projekata, podržanih od strane međunarodnih agencija, za poboljšanje situacije u oblasti stručnog obrazovanja, dualnog obrazovanja, obuke, nastavnih standarda, nastavnih planova, programa i priručnika koji su u početku fokusirani na preduniverzitetski nivo i lekcije o visokom obrazovanju. Proces stručnog obrazovanja u Brezovici se odvija na preduniverzitetskom nivou (na osnovu obrazovnog sistema Srbije). U Prizrenu, obrazovanje i obuka u oblasti turizma i ugostiteljstva su u toku u dve javne srednje škole i na nedavno započetom univerzitetskom nivou. U opštini Prizren su pre nekoliko godina organizovane 2 sesije obuke (svaka po 21 dan) za ceo Šarski region, jedna za turističke vodiče, a druga za turističke agencije – „Planiranje proizvoda i destinacija, upravljanje razvojem“, u organizaciji opštine Prizren, koju sprovodi 'TPD Consulting' iz Prištine.

Na centralnom institucionalnom nivou, turizam i ugostiteljstvo su od početka dodati Ministarstvu trgovine i industrije (MTI) na nivou Odeljenja za turizam, sa malim interesovanjem, budžetom i profesionalnim ljudskim resursima. Agencija nemačke vlade GTZ je početkom 2007. godine pružila podršku u nekoliko pravaca i projekata, fokusirajući se u početku na izradu Nacrta strategije turizma i na **projekat „Razvoj turizma turističkog regiona Šar planine“**. U 2008. godini, nakon nekoliko meseci rada sa svim zainteresovanim stranama na projektu Šar planine, projekat je zaustavljen usred procesa zbog zanemarivanja od strane MTI-a (MINT). Nažalost, oba gore pomenuta projekta, kao i Nacrt strategije turizma na Kosovu, nikada nisu usvojeni od strane Vlade i Skupštine Kosova.

Nekoliko donatora i međunarodnih vladinih agencija je bilo angažovano u sličnim aktivnostima podrške i projektima sa velikim uticajem na turistička preduzeća i nekim početnim uspesima kod državnih organa. Kada ceo svet, i razvijene zemlje i zemlje u razvoju, daju prioritet sektoru turizma na najvišem nivou, **vreme je da Vlada Kosova, međunarodne agencije za podršku i svi**

povezani akteri zauzmu sličan pristup i daju šansu za brz, dobro planiran i koordinisan razvoj turizma Kosova, fokusiran, sa dobrim razlogom, na održivo planiranje i razvoj turizma.

Pored Ministarstva industrije, preduzetništva i trgovine MIPT, koje je nadležno za sektor turizma, postoje još najmanje 3 ministarstva koja su povezana sa razvojem turizma, odnosno: Ministarstvo kulture, omladine i sporta; Ministarstvo životne sredine, prostornog planiranja i infrastrukture i Ministarstvo poljoprivrede. ***Međuministarska koordinacija planiranja, razvoja i promocije turizma je neadekvatna i daje loše rezultate i uticaj***, tako da su potrebni zajednički razvojni programi za turizam, posebno za održivi turizam, uključujući turizam u zajednici (ECO, AGRO i ruralni turizam).

Međunarodna zajednica, diplomatske kancelarije i druge prateće agencije su više puta insistirale, pozivajući na zajedničko delovanje svih relevantnih ministarstava na unapređenju organizacije i aktivnosti na održivom razvoju turizma, usmerenom na zaštiti životne sredine, pozitivne uticaje na klimatske promene i razvoj zajednice, izražavajući svoje volju i spremnost da podrže takve neophodne akcije. Ovaj istraživački rad, koji je podržan od strane EUSR-a na Kosovu, predstavlja vredan nastavak njihove akcije u pravom smeru, imajući u vidu pre svega velike turističke potencijale i vrednosti Brezovice i Šar planine na Kosovu, kao i potrebu za zajedničkom koordinacijom na zaštiti i očuvanju vrednosti prirodnog i kulturnog nasleđa, koje su u planinskim predelima prilično zloupotrebljene, degradirane i zapuštene, kao što je utvrđeno tokom istraživanja.

1.1.3.1. Značaj razvoja turizma u Brezovici – Šar planini

Razvoj turizma na Brezovici – Šar planini mora biti jedan od glavnih prioriteta Vlade i opštine
• Upotreba i ekonomsko korišćenje bogatih prirodnih resursa Brezovice i Šar planine; • <i>Korišćenje prirodnih i kulturnih resursa na način koji se može povratiti (uživanje u pejzažima, prirodnim lepotama, planinskim rekama i jezerima, flori i fauni, aktivnostima na otvorenom, itd.);</i> • Promovisanje stranih i domaćih direktnih investicija u održivi razvoj turizma; • <i>Regionalni razvoj turizma, fokusiran na integrisani ruralni razvoj sa ciljem rasta, uopšte, a posebno uključivanja žena i mladih;</i> • <i>Podsticanje privatnih, individualnih i porodičnih ekonomskih inicijativa</i>, kroz održive oblike turizma – Turizam u zajednici i porodična inicijativa, kao efikasno sredstvo za smanjenje siromaštva i ubrzani razvoj porodične ekonomije; • <i>Uravnoteženiji regionalni razvoj na nacionalnom nivou</i>, kao i na regionalnom nivou Šara.

Pored svih izazova i nedostatka institucionalnog razumevanja i podrške, institucije i svi relevantni akteri treba da navedu i promovišu naširoko ekonomske uticaje turističke industrije na Kosovu, zajedno sa društvenim i ekološkim uticajima. Svake godine na Kosovu, sledeći ***korisnici profitiraju od turizma i ugostiteljstva:***

Korisnici iz turizma i ugostiteljstva na Kosovu, Šar planine Brezovica	
• Veliki broj zaposlenih i njihovih porodica,	
• Svi drugi privredni sektori:	
• Trgovina robom široke potrošnje,	• Zaštita životne sredine i biodiverziteta

• Trgovina prehrambenim proizvodima i pićima,	• Građevinski sektor,
• Poljoprivreda, stočarstvo, pčelarstvo, ribarstvo,	• Tradicionalne umetnosti & rukotvorine
• Industrija F & B,	• Zanati
• Zamena goriva,	• Mesna zajednica i njihove porodice
• Transport	• Kulturna zajednica
• Kosovski budžet i opštinski poreski fondovi, itd.	• Verska zajednica i dr.

Nažalost, na centralnom, regionalnom i lokalnom nivou na Kosovu, izgleda da se malo razume turizam, ne samo kao slobodno vreme i zabava, već i kao složen sektor koji sadrži čitav niz naučnih i iskustvenih pitanja koja treba da budu adekvatno shvaćena, prepoznata, naučena i primenjena.

1.1.3.2. Neki osnovni statistički podaci o kosovskom turizmu na Brezovici – Šar planini

Pored nekih nedavnih poboljšanja koje otkriva turistička statistika, još uvek postoje praznine i sumnje u stvarne i pouzdane podatke koji se odnose na smeštajne kapacitete, dolaske i „ko“ su pravi međunarodni turisti koji nisu adekvatno zasnovani na definiciji i statistici UNWTO-a, pošto se samo odabrani broj smeštajnih kapaciteta redovno prati. Postoji praznina, posebno u broju međunarodnih turista, na osnovu graničnih ulaza i dolazaka u hotele. Neadekvatni statistički podaci isključuju kosovsku dijasporu iz grupe međunarodnih turista, pogrešno ih smatrajući uobičajenim građanima Kosova, bez obzira što im je stalno prebivalište u raznim evropskim i prekookeanskim zemljama.

Turistički smeštajni kapaciteti na Kosovu i Šarskom regionu *)

Na osnovu podataka Agencije za statistiku, Kosovo ima preko 11.811 kreveta za smeštaj gostiju, sa 7077 soba koje su raspoređene u 499 smeštajnih jedinica. Najveći broj smeštajnih jedinica pripada hotelima sa 2239 jedinica i motelima sa 179 jedinica.

Smeštajne jedinice i kapaciteti na Kosovu i Šar planini, uključujući Brezovicu

Vrsta smeštaja	Jedinice	Sobe	Kreveti
	Kosovo*)	Kosovo	Kosovo
Hoteli	239	4.873	7.790
Moteli	179	2.160	2.874
Pansioni	12	60	129
Hosteli	13	59	218
Apartmani	15	25	32
Bungalovi	41	374	768
Ukupno	499	7.077	11.811
Region Šar planine **	88	1.297	2.593

*) Statistika hotela ASK-a 20121; **) Statistika hotela ASK-a 2022

Pored dimenzije izražene brojkama, razvoj turizma na Kosovu uključuje i druge dimenzije koje su jednako važne. **Turisti imaju različita interesovanja: aktivnosti na otvorenom i biodiverzitet, kultura zemlje, njenu arhitekturu, gastronomiju, istoriju, duhovno nasleđe ili kulturni događaji.** Kao složen sektor, uspešno upravljanje turističkom destinacijom je usko povezano sa saradnjom različitih aktera na regionalnom i opštinskom nivou.

2. Analiza

2.1. Turistički resursi u Šarskom regionu, posebno u oblasti Brezovice

Pod pojmom turistički resurs podrazumevaju se atraktivni prirodni i kulturni resursi i dobra, odnosno elementi prostornog sistema koji stimulatивно deluju na turistička kretanja da zadovolje širok spektar turističkih potreba i kreiraju željeni turistički proizvod.

Atraktivna svojstva turističkog resursa su svojstva resursa koja omogućavaju zadovoljavanje turističkih potreba, a koja se nazivaju atraktivna svojstva, a mogu biti:

- Rekreacija – sport, aktivnosti na otvorenom, zdravlje.
- Radoznalost - istraživanje,
- Znamenitosti – pejzaži, fotografisanje, spomenici,
- Estetika – klisure, doline, flora.

Kosovo ima dobar potencijal za razvoj turizma. Ima obilje prirodnih resursa u okviru pogodnog geografskog rasporeda. Neki od posebnih turističkih resursa oslanjali su se na karakteristične morfološke, hidrografske i klimatske karakteristike i druge atraktivne elemente, koji Kosovo čine jednim od najatraktivnijih turističkih prostora u regionu.

Zbog svog bogatstva raznovrsnih prirodnih resursa, Kosovo ima izuzetan prirodni potencijal i druge mogućnosti za razvoj skoro svih oblika turizma u okviru turizma **na otvorenom, zimskih sportova, planinskog, zdravstvenog, kulturnog i urbanog, tranzitnog, obrazovnog i poslovnog turizma, itd.**

2.1.1. Raznolikost prirodnog nasleđa i stepen zaštite na Brezovici - Šar planini

2.1.1.1. Veliki prirodni potencijali i resursi Šar planine

Šarski planinski masiv se prostire od severoistoka ka jugozapadu u dužini od 80 km sa ukupnom površinom od oko 1.600 km, što ga čini jednim od najvećih masiva na Balkanu, od kojih 43,12% pripada Kosovu. Šarski planinski masiv pripada grupi mladih planinskih lanaca i karakteriše ga planinska klima sa hladnim zimama i prijatnim letima. Na prosečnoj visini od 1.300 m sneg ima prosečnu dubinu od 1 m i obično traje četiri meseca. Oči Šar planine, kako su u narodu poznata njena glacijalna jezera, njena su posebna karakteristika. Vodni potencijal ovog masiva je ogroman i ima preko 200 izvora (ceo masiv) čiste vode. Između ostalih, mineralno bogatstvo predstavljaju mangan, gvožđe, hrom, molibden, bakar.

Jedinstveni biodiverzitet Šar planine

Masiv je veoma bogat florom i faunom. Ima obilje planinskih pašnjaka i četinarskih šuma visokog stabla. Najzastupljenije su stabla jele i kleke, a u nižim predelima obilne su bukove i kestenove šume. Šar planine su veliki masiv koji karakteriše različita staništa, dom za oko 2.000 različitih biljnih vrsta, sa skoro 200 endemskih i subendemskih biljnih taksona. Ova planina je važan balkanski i evropski centar za cvetni endemizam.

Flora Šar planine je veoma raznolika i zanimljiva. Tu možete videti vrste iz arktičkih i submediteranskih regiona. Arktičke vrste su jedinstvene po tome što potiču iz bivše geološke epohe - i poznate su kao glacijalni relikti. Šar planina je savršen dom za neke od ovih glacijalnih relikvija koje su se prilagodile da prežive u teškim vremenskim uslovima kao što su hladni vetrovi i sneg tokom većeg dela godine.

Fauna Šar planine ima preko 44 vrste divljih životinja, koje su prisutne na ovoj planini, među kojima su kritično ugroženi balkanski ris, medved, vuk i balkanska divokoza. Orlovi, sokoli i jastrebovi su takođe česti na Šar planini. Iako malobrojni kao 50-70-ih godina prošlog veka, planinske pašnjake i dalje pasu domaće rase ovaca. Čuva ih nadaleko poznati Šarplaninac - Šar planinski pas ('Deltari Ilir'), pastirski pas odličnih karakteristika – Temperamentan: Pouzdan, Predan, Inteligentan, Tvrdoglav, Nezavisan, Zaštitan, Smiren, i simbol je ove planine i po njoj nosi ime.

Neke činjenice o istoriji razvoja Nacionalnog parka Šar *)

Šar je proglašen nacionalnim parkom u bivšoj Jugoslaviji od strane Skupštine Kosova posebnim zakonom 11/86 1986**). Površina Nacionalnog parka obuhvata 39.000 ha. Novi Zakon br. 03/1L-087 u 2013. godini je povećao površinu Parka na 53.469 ha. Nacionalni park se nalazi na teritoriji pet opština na jugu Kosova: Prizren, Dragaš, Štrpce, Kačanik i Suva Reka. Struktura zemljišnog pokrivača Parka je sledeća: zeljasta vegetacija 30.904,85 ha ili 57,81%, šume 18.298,82 ha (34,22%), šiblje 1.419,15 ha (2,65%), voda 1.467,64 ha (2,74%), površine vode i), površine pustara 1.355,33 ha (2,54 %) i urbane površine 23,21 ha (0,04 %).

Nacionalnim parkom Šar planina upravlja Direkcija Nacionalnog parka sa sedištem u Prizrenu***), koja je delovala u okviru Ministarstva za životnu sredinu i prostorno planiranje (MŽSPP), kao deo Kosovske agencije za zaštitu životne sredine.

Aktivnosti na Šar planini

Direkcija Nacionalnog parka Šar planina obavlja sve funkcije koje se odnose na održivo upravljanje prirodnim resursima u vezi sa planiranjem, organizacijom, upravljanjem i kontrolom. Osnovne delatnosti u okviru upravljanja prirodnim resursima su zaštita i razvoj prirodnih resursa, istraživanje i proučavanje prirodnih vrednosti, racionalno i održivo korišćenje prirodnih resursa i kompletiranje pravne, organizacione i finansijske infrastrukture za održivo upravljanje Nacionalnim parkom, itd.

*) AMMK - Agencija za zaštitu životne sredine Kosova, link. <https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Dokumente%202022/Themelimi%20dhe%20veprimtaria.pdf>

**) Nacionalni park Šari, Direkcija za upravu Nacionalnog parka „Šari“, informativna brošura, 2017.

***)) AMMK <https://www.ammk-rks.net/en/drejtore/30/direkcija-nacionalni-park-Sharr>

Neke činjenice o istoriji razvoja Brezovice i područja opštine Štrpce

- Opština Štrpce se nalazi u južnim i jugoistočnim delovima Kosova, oko 72 km južno od Prištine.
- Graniči se sa opštinama Prizren, Suva Reka, Uroševac, Kačanik i Severna Makedonija.
- Na površini od 247,36 km² nalazi se 16 naselja sa obe strane Lepenske reke, na nadmorskoj visini od 600 do 1.200 metara.
- Region pokazuje kontinuitet života i stalno postojanje naselja na istim mestima, koja su često nosila isti naziv kao i danas.
- Pojava rudarskih kolonija je promenila izgled okruga Sirinička i uticala je na razvoj ostalih naselja u dolini, uglavnom naselja Verbeštica i Štrpce.
- Razvoj turizma 1950-ih i izgradnja hotelskih objekata 1980-ih godina su doveli do transformacije Brezovice u turističko-rekreativni centar kao zonu preko vikenda, a Štrpce kao lokalni centar.

Procena nivoa prirodnih resursa Šar planine i Brezovice

- **Klisure, kanjoni i pećine** su atraktivni reljefni oblici sa turističkim motivima. ***Estetika i kuriozitet klisura ih čini izuzetno atraktivnim za turizam.*** Planine Šarskog masiva su najbogatiji regioni klisurama, pećinama i kanjonima. Najpopularniji u ovom regionu su:
 - **Prizren ili Klisura Lumbarda**, kanjon Broda, kanjon Drina, itd. Klisura Lumbarda sa svojim prirodnim lepotama je najatraktivnija klisura u regionu i šire.
- **Doline u Brezovici i Šar planini:** dolina Sirinike, dolina Župe ili Lumbarda, dolina Opoja, dolina Gore i dolina Lepenca.
- **Hidrografski resursi** su veoma važan element prirodnog nasleđa jedne zemlje. Kroz površinske i podzemne vode može se prikazati prirodni kompleks geološkog sastava, reljefa, klime, flore i faune kao i ljudska aktivnost na prilagođavanju i korišćenju hidrografskih elemenata za zadovoljavanje različitih potreba.
- **Podzemne i površinske vode na području Brezovice**
 - **Podzemne vode:** Raspodela resursa podzemnih voda je veoma promenljiva. Prema geološkoj

građi, značajni izdanci slojeva se nalaze u dolinama Muržice i Miloštice, ali i u svim rečnim dolinama, sa malim izgledima za izbijanje. Debljina morenskog sedimenta varira između 2-5 m i više u dolinama Muržice i Miloštice.

- **Površinske vode:** Na Površinskoj karti, hidrografsku mrežu čine Lepenac i njegove podružnice koje su odvojene po značaju: Verbeštica, reka Drini, Blateštica, Miloštica i reka Sušica. Gustina hidrografske mreže je prilično promenljiva od 0,91 do 2,53 km/km².
- **Reke i prirodna delatnost koju reke imaju** u svojim dolinama, takođe služe razvoju turizma
 - ✓ Turistički značaj reka, pored usmerenosti na njihovo korišćenje za kupanje i razvoj sportova, kao što su plivanje, pećanje, vožnja kanuom i dr., one sa kanjonima, klisurama i vodopadima koje imaju, predstavljaju atraktivne attribute za razvoj turizma.
 - ✓ Kosovske reke su poznate po svojoj atraktivnosti i prirodnoj estetici koja se može iskoristiti za razvoj turizma, kao što su reke u Brezovici i Šar planini sa svojom zadivljujućom prirodnom atraktivnošću, što je prilično interesantna turistička atrakcija i pomenućemo Lepenac i Lumbard.
- **Jezera** se nalaze u gotovo svim geografskim područjima i na različitim nadmorskim visinama, koja su značajna za razvoj turizma, posebno u kontinentalnim zemljama koje nemaju more. Po vrsti, jezera se dele na:
 - ✓ **Reliktne (veštačka) jezera.**
 - ✓ **Glacijalna jezera** su najlepša od svih vrsta, jer se nalaze u planinskim predelima i sastavni su deo atrakcija planinskih masiva. Kosovo je bogato sa ova dva tipa jezera. Glacijalna jezera na Kosovu se uglavnom nalaze na Bjeshket e Nemuna (Prokletije) i Šar planini:
 - ✓ Na **Šar planini postoji 16 jezera**, od kojih su najpoznatija:
 - Livadsko jezero
 - Bogovinjsko jezero
 - Crno jezero
 - Jezero Jažica
 - Gornje jezero, itd.

2.2. Stepen zaštite prirodnih resursa Brezovice i Šarskog turističkog regiona

Nacionalni park Šar i njegova zaštitna uloga

Stepen zaštite Brezovice i Šar planine je potrebno tretirati u okviru zaštite Nacionalnog parka Šar kome oni pripadaju. **Zakonodavstvo i dokumenti koji regulišu Nacionalni park Šar:**

- Zakon o Nacionalnom parku „Šari“ br. 04/L-087 od 13.12.2012. godine (SLRK br. 2/2013);
- Zakon o zaštiti prirode br. 03/L-233 od 30.09.2010. godine (SLRK br. 85/2010);
- Zakon o zaštiti životne sredine br. 03/L-025 od 26.02.2009. godine
- Odluka o osnivanju Direkcije KP „Šari“ br. 344/13 od 11.02.2013. godine
- Uredba o unutrašnjem redu nacionalnih parkova br. 21/2013. godine
Prostorni plan Nacionalnog parka Šari (odluka Skupštine Republike Kosovo br. 04-V-772, februar 2014. godine.)
- Plan upravljanja KP „Šari (odluka ministra ŽSPP-a br. 18, mart 2015. godine).
- Krivični zakonik Republike Kosovo.

Južna granica Nacionalnog parka Šar se poklapa sa državnom granicom Republike Kosovo, Severnom Makedonijom i Albanijom, koja prolazi kroz vrhove najviših planina, većinom preko 2500 m nadmorske visine. Vrh Jezera (2604 m), Bistra (2651 m), Crni Vrh (2584 m), Koblica (2526 m), itd.

Na osnovu Prostornog plana, u Nacionalnom parku Šar je definisano sledećih 15 strogih rezervata prirode sa površinom od 9.363,51 ha (17,5%): Ljuboten, Bistra, Lumbard, Dupnica, Kobilice, Klisura, Vrh Arnenita (Prevalac), Ošlak, Veliki bor, Rusenica, Ostrvica, Sveta Ledina, Koritnik, Šutmanski bor-Vrača-Rudoka. Pored Zakona i Prostornog plana Nacionalnog parka Šar, kao i desetine drugih zakona

koji se odnose na principe održivosti na nivou Kosova, nivo zaštite regiona, posebno područja Brezovice, naizgled je na najnižem mogućem nivou. Višestruki problemi su prisutni već duže vreme, koji doprinose kontinuiranom uništavanju resursa bespravnom gradnjom, posebno u dolini Muržica. **Osnovni problem je nedostatak regulacionog planiranja i međuresorna neaktivnost na centralnom nivou. Drugi problem je nedostatak koordinacije između resornog ministarstva, Nacionalnog parka Šar i opštine Štrpce,** posebno u postupku izdavanja građevinskih dozvola prema Zakonu o Nacionalnom parku Šar. Za razliku od ostalih opština, **opština Štrpce sama odlučuje o građevinskim procedurama i dozvolama.** Najgora situacija je u dolini Muržica u Brezovici, počev od regionalnog puta Prizren – Skoplje u blizini opštine Štrpce, gde je zbog višestrukih šteta u toku sudski proces zbog sumnje u obavljanje više nezakonitih radnji. Sličan veoma nizak nivo zaštite je primećen prilično dugo u prolazu Prevalac, koji pripada opštini Prizren, što je drugačija situacija, gde je nadležni organ centralni ministarski nivo koji je zadužen za izdavanje građevinskih dozvola.

Od početka avgusta 2022. godine, nadležni tužilac u pravnom procesu Brezovica je započeo intenziviranje procesa tako što je obilazio sve objekte u Brezovici zbog svih mogućih nezakonitih radnji.

U oba slučaja, Direkcija Nacionalnog parka Šar je u nemogućoj situaciji zbog **nepostojanja regulacionih planova i pratećih mera**, kako na području Brezovice tako i na području Prevalac. **Stoga se snažno preporučuje priprema i usvajanje regulacionih planova, sa prioritetom za Brezovicu i Prevalac, ali i za najdegradiranija ili najopasnija područja Nacionalnog parka Šar.**

U urbanom centru Štrpca vazduh je zagađen. Ta zagađenost je uzrokovana smogom i prašinom, kao rezultat grejanja kuća i malo dima iz hotela i malih preduzeća.

Voda u reci je zagađena netretiranim otpadnim materijama koji se uopšte ne kontrolišu. Podzemne vode su slične. **Najveću štetu na planinskim vodotocima predstavljaju male hidroelektrane,** koje predstavljaju najgoru vrstu višestrukih štetnih efekata na vodne resurse i biodiverzitet, kao i na scenske štete.

Područje je takođe zagađeno "divljim" otpadom. Gradonačelnik opštine Štrpce se na ovu temu osvrće na pitanje opštinskog preduzeća javnih usluga, kao zakasnelog procesa licenciranja za koji su aplicirali kod Ministarstva ekonomije i Ministarstva životne sredine i prostornog planiranja (**MŽSPP**). Čeka se licenciranje, gde bi predmet ovog preduzeća bilo i sakupljanje otpada na području opštine i Brezovice.

Regulatorne mere pomažu u otklanjanju negativnih uticaja; na primer, kontrole broja turističkih aktivnosti i kretanja posetilaca unutar zaštićenih područja mogu ograničiti uticaje na ekosistem i pomoći u održavanju integriteta i vitalnosti lokacije. Ovakva ograničenja takođe mogu da smanje negativne uticaje na resurse, kako od haotičnog i nelegalnog poslovanja, tako i od rezidentnih i nerezidentnih nelegalnih i/ili manipulativnih konstrukcija - vila i brvnara.

2.2.1. Raznolikost kulturnog i istorijskog nasleđa i njegovo očuvanje u turističkom regionu Šara

Kosovo predstavlja bogatu riznicu etno-kulturnog, materijalnog i duhovnog nasleđa različitih istorijskih perioda, sa velikom raznolikošću zajednica, jezika, tradicija i vera, zasnovano na izuzetnom gostoprimstvu.

Nasleđe Kosova predstavlja mozaik kultura različitih istorijskih perioda, uslovljenih istorijskim, društvenim, ekonomskim i verskim okolnostima. Celokupna umetnička vrednost kao nasleđe pripada raznim stilovima i likovima, čiji su nosioci bili autohtoni stanovnici, dakle Albanci i drugi koji su živeli na ovim prostorima. Najvažniji među kulturnim nasledem: **Prizren – Grad muzej**, sa svojom arheološkom tvrđavom, Starim srpskim pravoslavnim manastirom, srpskim crkvama, starokatoličkom crkvom, nasledem otomanskog stila kao što su džamije, stari Hamam, stare kuće i mostovi.

Antropogeni turistički resursi su antropogeni elementi prostornog sistema, čija se svojstva mogu valorizovati za potrebe turizma. Oni su nastali i nastaju, kao rezultat materijalne i duhovne kulture društva u prostoru i vremenu. Antropogeni turistički resursi se dele na:

- Etnografske
- Umetničke
- Ambijent i pejzaž
- Događaje
- Posebno izgrađene (rekreativne i zabavne) atrakcije.

Primarni kulturni i istorijski resursi u turističkom regionu Šara i Brezovice

Nema mesta na Kosovu i u regionu, kao što je Šarski turistički region, sa svojim jedinstvenim mozaikom kulturnog nasleđa, svih vrsta različitosti, dardanske, romske, vizantijske, srpske pravoslavne, osmanske i albanske kulture, jezika, umetnosti i zanata, religije i jezika.

- **Graditeljsko nasleđe u Prizrenu i celom turističkom regionu Šar planine** – Prizrenska tvrđava; Staro arheološko vizantijsko nalazište u Prizrenskoj klisuri, zapravo pod upravom Srpske crkve 'Manastir Svetog Arhangela'; Crkva Shën e Premta/Bogorodica Leviška u Prizrenu (prvobitno izgrađena između 6. i 8. veka nove ere) na listi UNESCO-a; Džamije, mostovi, Gazi Mehmet-paša Hamam i džamije otomanskog nasleđa; Prizrenska liga, Etnološki muzej; Sinan-pašina džamija; Stari grad Prizren; Srpska pravoslavna crkva Svetog Đorđa; Katolička crkva; Srpska pravoslavna crkva Sv. Spasa; Sufijske tekije – Halveti Tekke; Stare tradicionalne kamene kuće Gornje Selo Planinsko selo; Stare kamene kuće u selima sa srpskom, albanskom i goranskom zajednicom u dolini Župe i opštini Štrpce; Srpska pravoslavna crkva Svetog Jovana Krstitelja 'Crkva Svetog Jovana Krstitelja' u Brezovici.
- **Brezovica i opština Štrpce** su zainteresovane da unaprede stepen zaštite kulturno-istorijskih dobara i vrednosti, svrstavajući ih u nekoliko značajnih nivoa **na Listi zaštićenih i iseljenih kulturnih objekata**:
 - Kulturno nasleđe od posebnog značaja:**
 - ✓ Dvorac na Brezovici – Čajlija, Brezovica
 - ✓ Crkva Svetog Nikole iz 16. veka, Gotovuša
 - ✓ Crkva Svetog Nikole iz 16. veka, Šterpce
 - Kulturno nasleđe od velikog značaja:**
 - ✓ Kamena ploča sa grobom u crkvi Svetog Đorđa, Gornje/Bitia e Epërme
 - ✓ Crkva Svetog Teodora iz 16. veka, Donja/Bitija e Poshtme.
- **Duhovno nasleđe i tradicionalna umetnost i rukotvorine** – srebrni ili filigranski zanati u Prizrenu; Ostali umetnički i zanatski proizvodi koji se nude kao suveniri za turiste u Prizrenu, Brezovici i svim turističkim mestima; Jedinstvena dekoracija nevestinog lica u Reçani/Rečanima u Župi ili dolini Lumbarda; Takmičenja u pehlivanskoj igri u Dragašu, među goranskim, bosanskim i albanskim zajednicama; Porodične verske svečanosti među različitim zajednicama; Shëngjerxhi kao arhaična tradicija još od dardanskog paganskog perioda kod Albanaca, i Goranaca, Đurđevdan kod srpske zajednice.

2.3. Pristup mogućnostima za održivi razvoj turizma u zoni Brezovica

Uzimajući u obzir veliku potrebu za rešavanjem ekonomskih, društvenih i ekoloških izazova s jedne strane i promovisanja održivog razvoja s druge strane, 6 zainteresovanih strana je udružilo snage u 2018. godini kako bi organizovali najveći događaj održivog razvoja na Kosovu. Inicijativa je označila početak događaja pod nazivom **Nedelja održivog razvoja Kosova (NORK)**, koji je postao godišnji događaj zbog svog ogromnog uspeha i uticaja na javno mnjenje.

Kroz svoje pažljivo osmišljene aktivnosti, NORK ima za cilj da unapredi javni dijalog za održivi razvoj na Kosovu i regionu, podstakne bržu primenu okvira održivog razvoja i obezbedi koordinaciju među zainteresovanim stranama na terenu.

Ovaj Istraživački rad je istraživački dokument koji ima za cilj da prikaže stvarnu situaciju održivog turizma na Brezovici, Šar planini, razmenjujući stavove i mogućnosti sa srodnim zainteresovanim stranama, sa konačnom namerom da se izvuče ogromna preporuka, kako za trenutne, tako i za kratkoročne i srednjoročne akcije i aktivnosti centralne i lokalne vlasti i svih relevantnih aktera. Konkretna preporuka biće orijentisana na očuvanje prirodnih resursa, kulturno-istorijskog nasleđa i vrednosti, kao i specifična orijentacija na naredne faze planiranja i razvoja održivog planinskog turizma na osnovu velikih mogućnosti koje nudi Brezovica i druga područja Šar planine.

Održivi turizam, definicija, koncept i vrste

Razvoj turizma mora da se zasniva na kriterijumima održivosti, da bude dugoročno podnošljiv ekonomski i etički, i da bude socijalno pravičan za lokalno stanovništvo i destinacije.

Evropska komisija je usvojila svoju definiciju održivog turizma, koji je „svaki oblik razvoja, unapređenja ili turističke aktivnosti koji poštuje životnu sredinu, dugoročno čuva prirodne i kulturne resurse i koji je socijalno i ekonomski izdržljiv i pravičan”.

Održivi turizam omogućava razvoj turističko-rekreativnih aktivnosti u zemlji, regionu ili turističkoj destinaciji, uzimajući u obzir osnovne principe održivog razvoja, iskazivanje poštovanja prema životnoj sredini, ljudima i privredi, kao i lokalnoj kulturi regiona koji prima turiste.

Sa društvene tačke gledišta, održivi turizam se odnosi na pokušaj da se što više fokusira na lokalni ljudski univerzum, da se razumeju lokalne preokupacije, da se uvažavaju lokalne vrednosti i dubina običaja i tradicije u datim oblastima.

Oblici održivog turizma, identifikovani u literaturi, su brojni: ekološki turizam (ekoturizam), zeleni turizam, meki turizam, seoski turizam i agroturizam, turizam zajednice, solidarnost i odgovorni turizam, svi ovi oblici su razvijeni nasuprot tradicionalnom, masovnom turizmu.

Održivi turizam se smatra onim oblikom turizma koji favorizuje dugoročno upravljanje resursima na način da se zadovolje ekonomske i društvene potrebe, održavajući kulturni integritet, suštinske ekološke procese, biodiverzitet i sisteme povratnih informacija vitalnih potreba. Održivi turistički proizvodi funkcionišu na lokalnom nivou u skladu sa životnom sredinom, zajednicom i lokalnim kulturama.

2.3.1. Novi trendovi koji stvaraju potencijal planinskog turizma

Neki trendovi bi mogli da podstaknu porast planinskog turizma kako u zimskoj tako i u letnjoj sezoni. Oni pre odražavaju promene koje dugoročno utiču na svakodnevni život.

- ***Planinski turizam više ne cveta u tradicionalnim planinskim zemljama.*** Novi oblici planinskog turizma okarakterisani kao multi-segmentirani i višenišni turizam su u porastu.
- ***Planinski turizam više nije vezan za nedelju skijanja u zimskom periodu i tri nedelje porodičnog letovanja,*** raznovrsniji spektar unutrašnjih i spoljašnjih sadržaja, s druge strane, učinili su planinski turizam celogodišnjim vidom turizma.
- ***Megatrend zdravlja i fitnesa*** je stimulisao aktivnosti i sportove koji odgovaraju bumu na otvorenom.
- ***Gradsko stanovništvo u blizini planinskih lanaca više brine o zaštiti planinske divljine i predela.***
- ***Pored toga, investitori iz bogatih zemalja troše milijarde dolara na obnovi tradicionalnih letnjih planinskih odmarališta i njihovih banja. I Brezovica i Nacionalni park Šar planina, dobijaju prve FDI investicije,*** poput Investicija iz Arapskih Emirata u dolini Lumbarda (pripremljena je izvodljivost i koncept za razvoj, i čeka se dozvola za početak faze ulaganja).

- **Uticaj globalnog zagrevanja u alpskim regionima je**, prema naučnicima, doveo do toga da prosečne temperature budu tri puta veće nego u okolnim ravničarskim predelima. Prednost je to što planinska leta postaju toplija i traju duže, pa se letnje aktivnosti mogu promovisati.
- **Porast globalnih temperatura sve više se pretvara u ozbiljnu prepreku za razvoj zimskog turizma u planinskim predelima.** Minimalna dubina snežnog pokrivača koja omogućava skijašku sezonu od 100–120 dana se povećava. Ukupan broj dana koji dozvoljavaju skijanje na Alpima se godinama smanjuje.
- **Promena strukture snabdevanja i ponašanja novih posetilaca u tradicionalnim planinskim zemljama**

Pored novih tržišnih uslova koji zavise od egzogenih uticaja na strani tražnje, u toku je i promena u strukturi ponude planinskog turizma u tradicionalnim planinskim zemljama. Strukture su uticale na ponašanje posetilaca.

Uticaj novih tržišnih struktura na ponašanje posetilaca

Promena strukture snabdevanja	Novo ponašanje posetilaca
– Lakša dostupnost planinskim odmaralištima za posetioce; – Više sekundarnih kuća; – Nove sportske aktivnosti u slobodno vreme; i – Novi alpski spa i zabava.	– Kraći boravak, više vikendica i ekskurzija; – Ljudi koji kombinuju posao i razonodu; – Više mlađih sportista; i – Više parova i samaca.

2.3.2. Stanje održivog turizma u turističkoj zoni Šar planine - Brezovice

Stvarno stanje i mogućnosti održivog razvoja turizma u Brezovici treba da se pozabave u nekoliko glavnih faza ili polja:

- Turistički potencijali, atrakcije i resursi Brezovice i Šar planine.
- Identifikacija izvora ulaganja za održivi razvoj turizma.
- Strateški pristup mogućnostima ulaganja u planiranje i razvoj bivšeg **DP Inex Sharr Planina**.
- Strateški pristup mogućnostima ulaganja u planiranje i razvoj planinskog letnje/zimskog turizma na području Brezovice.

2.3.2.1. Turistički potencijali, atrakcije i resursi Brezovice i Šar planine

I Brezovica i šire područje Šar planine su najatraktivnije oblasti, blagoslovene svojim prirodnim i kulturno-istorijskim resursima, unutar širokog područja Nacionalnog parka Šar, poznatih urbanih centara poput Prizrena i živopisnih planinskih sela sa svojim prirodnim i kulturnim specifičnim karakteristikama.

Prirodne atrakcije kao što su šume, planinski pašnjaci, vodotoci, glacijalna jezera, klima, estetski pejzaži, atraktivni tereni za skijanje i zimske sportove, celogodišnja rekreacija i doživljaji na otvorenom, zdravstveni oporavak i rekreacija, geografski položaj, veoma bogato i raznovrsno kulturno i istorijsko nasleđe, kao i veliko bogatstvo posebnosti lokalnih zajednica i njihovog iskustva, omogućavaju potencijale i primarne resurse za razvoj različitih oblika turizma tokom cele godine. Naime, najvažniji preporučeni oblici bi bili: planinski turizam, zimski skijaški sportovi i rekreacija, letovanje, vikend i dnevni izleti, zdravstveni i rekreativni turizam u zatvorenom i otvorenom, turizam u zajednici, seoski i agroturizam, kongresni i poslovni turizam, avanturistički, istraživački, socijalni i radnički turizam.

2.3.4.1. Kratka istorija postojećeg DP Inex Sharr Planina

Prateći veliki uspeh razvoja Planinskih centara – odmarališta u Sloveniji, B & H i Srbiji bivše Jugoslavije, kao i Evropi i širom sveta, i velikih mogućnosti koje je nudila lokacija Brezovica i njena zajednica krajem 1970-ih i 1980-ih godina izgrađeno je nekoliko ugostiteljskih i skijaških objekata i pušteno je u funkciju preduzeće DP Inex Sharr Planina, jedan od najatraktivnijih centara za skijaške sportove, događaje i vikende u bivšoj Jugoslaviji i na regionalnom nivou. Iako je fokus bio na masovnom skijaškom sportu, zbog lokacije, pristupa i privlačnosti različitih segmenata regionalnog tržišta, hotel 'Narcis', jedan od najboljih hotela na Balkanu, funkcionisao je kao višestruki zadatak i funkcija tokom cele godine, privlačeći domaće i regionalne segmente posetilaca za zimsko skijanje, kongrese, vikende, događaje, poslovni i zdravstveni turizam i celosezonski masovni turizam, a kasnije je počeo da nudi usluge za segmente turizma unutar aktivnosti na otvorenom i planinskog turizma.

2.3.4.2. Stanje i razvojne mogućnosti DP Inex Sharr Planine Brezovica

Nažalost, zbog specifičnih istorijskih okolnosti, nedostatka brige i ulaganja, bezbednosnih razloga tokom predratnog, ratnog i posleratnog perioda na Kosovu, i oklevanja procesa privatizacije, stvarna situacija DP 'Ski Centar' je izuzetno loša; hotel 'Breza' je porušen; hotel 'Narcis' je veoma degradiran i van funkcije (smeštaj i sve prateće funkcije), ili veoma loš standard i nizak obim rada u prilično degradiranom hotelu 'Molika', koji je sezonski radio sa oko 30% svojih niskostandardnih kapaciteta (samo smeštaj i usluge F & B tokom skijaške sezone).

Pravni status preduzeća DP: *Direktna uprava od strane Kosovske agencije za privatizaciju - KAP*, prema kosovskom zakonu o privatizaciji, sa privremenim zajedničkim odborom Vlade Kosova, koju predstavlja KAP, i opštine Štrpce. U toku je proces izbora menadžmenta DP-a.

Instalirano i stvarno stanje ugostiteljskih kapaciteta DP Inex Sharr Planina Brezovica

Hotelske strukture – stanje i nivoi korišćenja	Smeštajni kapaciteti				Usluge F & B		Površina m ² Korišćenje kapaciteta %
	Sobe		Kreveti		Sedišta		
	Izgrađeni	Postojeći	Izgrađeni	Postojeći	Izgrađeni	Postojeći	
Hotel Narcis –							14800 m²
- Smeštaj - nije u funkciji	175	0	320	0	-	-	Min.
- Kapaciteti usluge F & B (retka upotreba – događaji)	-	-	-	-	700	400	0%
- Sala za konferencije	-	-	-	-	300	0	0%
- Sala za rekreaciju	25-45 pers.	0	-	-	40	0	0%
- Kuglana	15-20 pers.	0	-	-	15	0	0%
- Bazen	12-16 pers.	0	-	-	15	0	0%
- Sauna	10 pers.	0	-	-	-	0	0%
- fitnes (bilijar, stoni tenis, itd.)	8-12 pers.	0	-	-	-	0	0%
- TV sala	50 pers.	0	-	-	50	0	0%
- Sala za sastanke	30 pers.	0	-	-	30	0	0%
- Ostali objekti (pošta, banka, prodavnica)	standard	0	-	-	-	-	0%
Hotel Molika*) –							10000 m²
- Smeštaj – sezonsko korišćenje	100	50	300	150	-	-	50%
- Restoran	-	-	-	-	300	200	60%
- Ekspres restoran	-	-	-	-	120	-	0%
- Disco Bar	-	-	-	-	25	0	0%
- TV sala	-	-	-	-	30	15	15%
- fitnes (bilijar, stoni tenis, itd.)	-	-	-	-	15	-	0%
- Ski servis.	-	-	-	-	-	-	-
Hotel Breza, u demoliranom stanju	-	-	-	-	-	-	2500 m²; 0%

Mala koliba "Mala Brvnara" – izdaje se	-	-	-	-	-	-	35 m²; 0%
Stojkova Kuća– izdaje se	-	-	-	-	-	-	165 m²; 0%
Zgrada "Titova Vila" - uprava	-	-	-	-	-	-	200 m²; 0%

*) **Skijaška infrastruktura:** Izgrađeno i instalirano 5 žičara u ski centru, od kojih su 2 u funkciji (jedna je duga 1420 metara, a druga 1350 metara), dok 3 ne rade. Postoji i 5 ski liftova, od kojih 1 radi (u dužini od 300 metara) i 4 nisu u funkciji. Postoje i 2 kabine za prevoz turista (dužine od 100 do 150 metara).

Uzimajući u obzir prvoklasne turističke prirodne resurse, postojeću visoku potražnju na domaćem, regionalnom i međunarodnom tržištu za doživljajima planinskog turizma tokom cele sezone, kao i živo interesovanje i potencijal lokalne zajednice i njenih preduzeća, **prioritet** bi bio obnavljanje **DP Inex Sharr Planina Brezovica**, okupljajući na istoj interesnoj liniji centralnu i lokalnu instituciju, sve druge relevantne zainteresovane strane, sa prioritetom na interese lokalne zajednice.

2.3.5. Identifikacija izvora ulaganja za održivi razvoj turizma

Tradicionalno je prioritet bio zimski sportski turizam u planinskim područjima, koji je počeo početkom 70-ih godina prošlog veka u Francuskoj i zemljama centralne Evrope (u Austriji, Švajcarskoj, Sloveniji, itd). Poslednjih decenija, prioriteti su razvoj planinskog turizma sa novim odmaralištima, projektovanim, opremljenim i funkcionisanim za sva četiri godišnja doba, sa visokim stepenom ekonomskog interesa i održivosti. Na isti način, Kosovo treba da ima za cilj srednjoročnu i dugoročnu orijentaciju, planiranje, investiranje i razvoj planinskog turizma.

U situaciji veoma degradirane imovine i minimalnog funkcionisanja njihovih kapaciteta, **DP Inex Sharr Planina**, bi u bliskoj budućnosti moglo da uloži napore da unapredi kapacitete hotela Molika, verovatno i hotela Narcis, kako bi sačuvalo korišćenje njihovih kapaciteta u skijaškoj sezoni januar – april 2023. godine, sa mogućnostima za nastavak korišćenja usluga i nekih funkcija nakon završetka skijaške sezone. U kratkoročnom i srednjoročnom periodu, DP Inex Sharr Planina, uz podršku Kosovske agencije za privatizaciju - KAP, opštine i donatora, treba da uloži napore da pripremi unapređenje kapaciteta i funkcija kroz restrukturiranje novog Planinskog odmarališta Brezovica u hotelu Molika i hotelu Narcis u prvoj fazi za korišćenje tokom sva četiri godišnja doba, menjajući sadašnji naziv „Ski centar Brezovica” u „Planinski centar Brezovica”.

2.3.4. Strateški pristup investicionim mogućnostima u planiranju i razvoju bivšeg DP Inex Sharr Planina

Preporuka - Orijentacija razvoja DP Inex Sharr Planina

Orijentacija razvoja, planiranje i ulaganja u turističku zonu Brezovica

Prema postojećem stanju i modalitetima razvoja, postoji nekoliko verovatnih modaliteta regulacije i ulaganja za celu turističku zonu Brezovica, uključujući:

1. Ulaganje u trenutne i kratkoročne intervencije;

- a. **Neposredne i kratkoročne intervencije** i investicije u održavanje DP Inex Sharr Planina,
- b. **Legalizacija i standardizacija privatnog ugostiteljstva i ugostiteljska preduzeća** u Brezovici:
 - Institucionalna, centralna i opštinska, orijentacija i saradnja na legalizaciji i standardizaciji privatnog ugostiteljstva i ugostiteljskih preduzeća u Brezovici,
- c. **Studija izvodljivosti – Razvoj turizma u zajednici** (agro, ruralni i eko-turizam), donatorska investiciona podrška,
- d. **Institucionalna i donatorska podrška razvoju turizma u zajednici,**
- e. Priprema programa obuke za lokalni, agro i ruralni turizam,

- f. Inkorporacija i saradnja sa odgovornim zainteresovanim stranama projekta 'High Scardus Trail',
 - g. **Priprema dokumentacije** (nastavni standard, obrazovni program i nastavni plan i program) i objekata za **profesionalno dualno obrazovanje i obuku (ugostiteljstvo, gastronomija, turizam i putovanja)** na 4. i 5. nivou obrazovnog sistema Kosova, **investitori: Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije i donatori**,
 - h. **Priprema i početak stručnog dualnog obrazovanja** (ugostiteljstvo, turizam i putovanja) za školsku 2023 – 2024. godinu, na 4. i 5. nivou obrazovnog sistema Kosova. **Investitor: Kosovski budžet i donatori.**
2. **Ulaganje u srednjoročni razvoj turizma i širenje Brezovice kao turističke destinacije.**
- a. **Studija izvodljivosti – Nova faza razvoja „Ski centra Brezovica“;**
 - b. **Izrada Plana razvoja turizma Planinarskog odmarališta Brezovica;**
 - c. **Priprema tenderske dokumentacije za „Planinarsko odmaralište Brezovica“;**
 - d. **Izrada i aktivacija Regulacionog plana za investicije „Planinarskog odmarališta Brezovica“;**
 - e. **Tenderski proces za postojeću imovinu i korišćenje zemljišta u „Planinarskom odmaralištu Brezovica“;**
 - f. **Odabir investitora i pripremna dokumentacija i aktivnosti novog „PLANINSKOG ODMARALIŠTA BREZOVICA“.**
 - g. **Investiciona faza novog „Planinarskog odmarališta Brezovica“.**
 - h. **Početak rada Planinarskog odmarališta Brezovica.**

2.3.4.1. Priprema DP Inex Sharr Planina Brezovica za viši operativni i standardni nivo

Priprema **DP Inex Sharr Planina Brezovica** za viši operativni i standardni nivo treba da uzme u obzir sveukupne izazove: status, zastarele građevinske standarde, uništenje i degradaciju ugostiteljskih i skijaških objekata, promenljive zahteve tržišta, neobučeno stvarno osoblje koje treba da nauči i da se osposobi da dočeka i usluži različite posetioce, imajući u vidu stalnu saradnju i suživot sa lokalnim zajednicama, njihovim potencijalima i mogućnostima.

U tom smislu, celokupni mozaik zainteresovanih strana, centralne i lokalne vlasti, Kosovska agencija za privatizaciju, Uprava Nacionalnog parka Šar planina, lokalna zajednica, lokalne i regionalne NVO, kao i drugi akteri, treba da preduzmu neophodne radnje u pravcu adekvatnih aktivnosti, akcije i promene. S tim u vezi, neophodna je sektorska ekspertiza u izradi Plansko-razvojne dokumentacije za:

2.3.5. Strateški pristup mogućnostima ulaganja u planiranje i razvoj planinskog letnje/zimskog turizma na području Brezovice

Preporuka – Novi sveobuhvatni razvoj planinskog turizma u području Brezovica

Ulaganje u dugoročno ili strateško planiranje i razvoj:

- a. **Priprema i izrada Master plana za strateško planiranje i razvoj turizma u Brezovici;**
 - **Za novi sveobuhvatni razvoj planinskog turizma,** uključujući višestruko funkcionalne operacije: zimu i skijanje; leto i tokom cele godine i jedinstvena iskustva ekosistema; zdrave aktivnosti u zatvorenom i na otvorenom, rekreacija i kurativne aktivnosti; Aktivnosti na otvorenom: planinarenje, hodanje po planini, trekking i biciklizam, jedriličarstvo; Događaji: konferencije, poslovne prezentacije, porodični događaji; seminari, edukacije i aktivnosti obuke, itd.
 - **Javna rasprava o Master planu sa svim zainteresovanim stranama**

- **Usvajanje Master plana razvoja planinskog turizma Brezovica**
- b. **Izrada i aktivacija Regulacionog plana za ulaganja u turističko proširenje turističke zone Brezovica;**
- c. **Tenderski proces proširenja i razvoja održivog turizma u turističkoj zoni Brezovica, prva faza**
- d. **Izbor investitora i pripremna dokumentacija i aktivnosti novog Planinarskog odmarališta u turističkoj zoni Brezovica.**
- e. **Investiciona faza novog Planinarskog centra Brezovica – 2;**
- f. **Početak rada novog Planinarskog odmarališta Brezovica - 2'.**

Glavna prednost tržišta planinskog turizma su četiri godišnja doba i snažno domaće tržište

Proizvode u okviru poboljšane ugostiteljske i ski infrastrukture je potrebno promovisati i ponuditi domaćem tržištu i kosovskoj dijaspori koja je prilično zainteresovana za Brezovicu tokom zimskog raspusta, ali daleko više tokom letnjeg raspusta i odmora u ostatku godine. Pored toga, zahvaljujući relativno kratkoj udaljenosti, dobroj putnoj i vazdušnoj povezanosti, kao i tradicionalnim vezama, tržište planinskog turizma Brezovice i Šar planine može da računa na regionalnu potražnju, kao što su različiti segmenti posetilaca iz Albanije, Severne Makedonije, Srbije, Grčke i Turske. U tom smislu, uz značajnu finansijsku podršku za nadogradnju imovine, svi odgovorni faktori treba da se fokusiraju **na publicitet i marketinške strategije, sa adekvatno dizajniranim, planiranim i razvijenim proizvodima**. Za sve to je potrebna podrška i centralne i lokalne vlasti, kao i međunarodnih donatorskih agencija u svim fazama planiranja. Ova filozofija razvoja destinacije treba da bude u skladu sa očuvanjem resursa i odličnom saradnjom sa lokalnim zajednicama; konačno, investicija treba da se zasniva na javno-privatnom partnerstvu uključujući centralnu i lokalnu vlast.

Javne uprave igraju ključnu ulogu u stimulanju rasta planinskog turizma pošto su nezavisno preduzetništvo i lokalne inicijative postale retke u siromašnim planinskim regionima.

Uloga održivog planinskog turizma u promovisanju ublažavanja siromaštva

Održivi turizam - Pored očuvanja prirodnih resursa, što je zajednička osobina za sav turizam koji ima za cilj ekološku usklađenost, kao i zaštitu zdravlja ljudi, ovaj vid turizma ima i druge svrhe:

- **Društvene svrhe** (poštovanje običaja, tradicije, društvenih i porodičnih struktura lokalnog stanovništva), a sa druge strane,
- **Ekonomске svrhe** (pravična raspodela prihoda, diversifikacija turističke ponude). Kao komponenta održivog turizma, **meki turizam** se odvaja od veštačkih i bezličnih oblika masovnog turizma.

Održivi turizam u planinama može doprineti stvaranju dodatnih i alternativnih opcija za život i **promovisanju ublažavanja siromaštva**, socijalne uključenosti, kao i očuvanja pejzaža i biodiverziteta. To je način da se očuva prirodno, kulturno i duhovno nasleđe, promovišu lokalni zanati i proizvodi visoke vrednosti i proslave mnoge tradicionalne prakse poput lokalnih festivala.

2.4. Pristup mogućnostima za održivi razvoj turizma na planini Šar - Brezovica

2.4.1. Mogućnosti za razvoj međuregionalnog i prekograničnog turizma

2.4.1.1. Transnacionalni projekat 'High Scardus Trails'

U cilju stvaranja prihoda za lokalno stanovništvo, zaustavljanja napuštanja planinskog regiona Kosova, Severne Makedonije i Albanije i približavanja ovih delova regiona, nacionalne i lokalne turističke organizacije i planinarski klubovi su udružili snage sa Nemačkom razvojnom kooperacijom GTZ da razviju veoma atraktivan, novi regionalni Projekat na otvorenom „**High Scardus Trails**”, koji je nedavno razvijen na Šar planini. Staza ide duž najviših planina na trouglu granica Kosova, Severne Makedonije i

Albanije, sa mogućnošću ugradnje daljih koraka i doživljaja putovanja u čuveni Projekat na otvorenom 'Via Dinarica'. Ove ekskurzije i ture organizuju planinarska i spoljna udruženja i organizatori planinarskih putovanja, uglavnom sa Kosova, sa domaćim posetiocima, stranim turistima i strancima koji rade i borave na Kosovu. Navešćemo neke od organizatora putovanja na Šar planini i Brezovici: 'Sharr Ecotours', 'High Scardus Ultra' 'Kosovo Outdoor Pass' 'HIKINGNJERI' 'Paraglađing Kosova', 'Grupa 04 – Downhill Bike Trail 04', 'Kosovs Rocks – Jažinca Lake', 'Nomad - Hiking-Vrh Ljuboten na Šar planini.

Inicijative održivog turizma – EKO i Agroturizam

U dolini Lepenca u okviru opštine Štrpce u toku je nekoliko poljoprivrednih projekata, uz podršku međunarodnih donatora i subvencija Ministarstva poljoprivrede Kosova, kao što je uzgoj jagodičastog voća i saradnja sa sabirnim punktovima šumskog voća, voća za trgovinu i proizvodnju voćnih sokova, džemova i drugih slatkiša. Uz podršku agencija i institucija, ***USAID-a i SIREĐ projekata, Sharr Berry Štrpce, 99 Lule - Čajra Organike*** (kolekcija zdravih biljaka i voća), projekat ima za cilj da ponudi ovo voće i proizvode ih za posetioce Brezovice i druge turističke centre na Kosovu. Ove poslovne aktivnosti biće inkorporirane u okviru pokretanja različitih oblika održivog turizma, agroturizma, turizma zajednice i ruralnog turizma. Posebno treba voditi računa o stepenu oštećenja ***biljnih vrsta i šumskog voća koje se nekontrolisano sakuplja na Šar planini (način sakupljanja i količina)***, što će rezultirati postepenim nestajanjem ovih vrednih biljnih vrsta. **Ovu praksu treba pažljivo sagledati, jer je osnovni princip održivog eko i agro turizma.**

2.4.1.2. Veoma važne turističke lokacije za razvoj obrazovanja i društvenog turizma

U bivšoj YU je izgrađen i funkcionisao Centar za socijalni rad ili Dom Penzionera na Brezovici na veoma povoljnoj lokaciji, u blizini magistralnog puta, sa odgovarajućim smeštajnim i F & B kapacitetima, koji je decenijama funkcionisao, a u koji su se kasnije uselile izbeglice (zbog rata u Hrvatskoj, a možda kasnije raseljeni sa Kosova). Tu je i odmaralište za decu pod nazivom 'Lahor' koje je izgrađeno tokom 90-ih godina i korišćeno je kao odmaralište za đake Kosova. Obe strukture su prazne i van upotrebe, što bi moglo biti dobar potencijal za razmenu socijalnog turizma i obrazovanja/omladinskog turizma.

Treba ponovo aktivirati nekadašnji radnički kamp za odmor, koji je u vreme svog rada služio kao primer socijalnog turizma, kao i đачko odmaralište koje bi normalno funkcionisalo po pristupu i potrebama društvenih i omladinski turističkih gostiju i posetilaca. Lokacija je u vlasništvu Ministarstva socijalne zaštite Kosova i mogla bi u najskorijem roku biti pripremljena za studiju izvodljivosti, nudeći je na nivou međunarodnog tendera, u skladu sa kosovskim Zakonom o strateškim investicijama. Pored socijalne komponente, Centar može da podrži i ponudi svoje usluge različitim organizovanim grupama i individualnim turistima i planinarima koji posećuju Brezovicu i Šar planinu, nudeći vredne aktivnosti održivog turizma po popularnim i povoljnim cenama.

2.4.1.3. Poseban oblik porodičnog turizma - iznajmljivanje besplatnih kapaciteta u kućama, kolibama i vilama

Skoro na celom Kosovu, posebno u planinskim vencima Šar planine, njihovim planinskim selima, značajan broj porodica provodi letnju sezonu u različitim planinskim predelima, u prostranim kućama i u posebno dizajniranim tipovima planinskog smeštaja - kolibama ili planinskim kućicama.

Nažalost, brojni su slučajevi bespravne gradnje koji zanemaruju pravilno prilagođavanje rekonstrukcije/izgradnje životnoj sredini, sa snažnim negativnim uticajem na životnu sredinu, biodiverzitet i zaštitu prirodnog pejzaža.

Najveći broj rekonstruisanih planinskih koliba ili brvnara se može koristiti kao alternativni oblik smeštaja tokom pešačke sezone i kao oblik smeštaja u zajednici za domaće i regionalne posetioce, za kosovsku dijasporu tokom letnjih raspusta, sa polovinom usluge pansiona ili čak punog pansiona.

2.4.2. Doprinos turizma u očuvanju životne sredine

Turistička industrija može doprineti očuvanju životne sredine u nekoliko oblika:

- a. Finansijski doprinosi.
 - Direktan finansijski doprinos,
 - Doprinosi državnim prihodima za plate čuvara Nacionalnog parka i održavanje parka.
- b. Unapređenje upravljanja životnom sredinom i planiranje.
- c. Podizanje svesti o životnoj sredini.
- d. Zaštita i očuvanje.
- e. Regulatorne mere.

2.5. Održivi razvoj turizma kroz zaštitu prirodnih resursa

2.5.1. Turistički zaštićeno zoniranje na Šar planini u Brezovici

Turistička zona je područje koje se sastoji od turističkih lokacija koje su blisko povezane u pogledu prirode, istorije, kulture ili na neki drugi način. Turistička zona je osmišljena tako da omogući boravak duži od 2 noći i 3 dana kroz saradnju između svojih turističkih lokacija sa ciljem povećanja atraktivnosti ovih lokacija.

Zaštita posebno definisanih turističkih zona na području Brezovice, odnosno Nacionalnog parka Šar, je neophodan proces i trebalo je da se desi decenijama ranije. Činjenica je da područje Brezovice ima veoma bogate i raznovrsne prirodne resurse koje do sada zbog neadekvatne političke volje i nepoštovanja zakona trpi višestruke štete do veoma visokog stepena degradacije životne sredine i njenog biodiverziteta.

2.5.2. Regulatorno planiranje i mere

Prema zakonima koji su na snazi na Kosovu, gradnja nije moguća na parceli koja nije definisana završenim detaljnim regulacionim planom. Zbog toga je nezakonito graditi nove zgrade i rekonstruisati postojeće dok se plan ne odobri. Nažalost, u slučaju Brezovice, najdegradiranijeg planinskog područja na Kosovu, ne postoji nijedan regulacioni plan. Dakle, bez regulacionih planova, sve i svaka izgrađena jedinica ili bilo koja zgrada je nelegalna i mora se tretirati kao takva. Nadležni organi će preduzeti sve neophodne mere da se nelegalna gradnja zaustavi i odmah obustavi sa izdavanjem građevinskih dozvola. Relevantno ministarstvo i opštinski organi će u najkraćem mogućem roku preduzeti sve neophodne planske i dokumentarne mere, kako bi se pristupilo regulacionom planiranju Brezovice i Nacionalnog parka Šar.

Izgradnja na parceli je moguća samo ako je ta parcela obuhvaćena detaljnim regulacionim planom, jer detaljni plan sadrži namenu i zonu parcele, položaje saobraćajne infrastrukture, regulacione i građevinske vodove, građevinske parametre i druge podatke. Na osnovu ovih podataka dalje se utvrđuje da li je potrebno izraditi urbanističke projekte predparcelacije i parcele za formiranje građevinske parcele.

2.5.3. Razvoj turizma zasnovanog na zajednici u oblasti Brezovica - Šar planine

Turizam zajednice je fokusiran na uključivanje lokalnog stanovništva u razvoj turizma koji je lokalizovan i razvijen u njihovu korist: oni grade i upravljaju smeštajnim strukturama, kao i lokalnim uslugama koje se nude turistima. Lokalno stanovništvo ima potpunu kontrolu nad prihodima ostvarenim od turizma, pri čemu je veliki deo prihoda namenjen poboljšanju uslova života zajednice, pridajući posebnu pažnju poštovanju prirode i tradicije lokalnog stanovništva. Ovaj oblik razvoja turizma se često kombinuje sa razvojem proizvodnih aktivnosti, kao što su transformacija poljoprivrednih proizvoda ili zanatske radionice, čiji se proizvodi prvenstveno prodaju turistima.

Elementi turizma zajednice – lokalno stanovništvo

- Smeštaj i zajednički obroci u domovima seoskih porodica;
- Koristi od tradicionalne kuhinje, tradicionalne umetnosti i rukotvorina;

- Posebna iskustva iz tradicionalne albanske, bosanske, srpske, turske i goranske gastronomije regiona;
- Prednosti tradicionalnog ugostiteljskog iskustva;
- Aktivno učešće u svakodnevnom radu meštana sela;
- Smeštaj i boravak u individualnim seoskim kućama u uslugama B&B (noćenje s doručkom);
- Mogućnosti smeštaja u praznim kućama širom regiona;
- Smeštaj u hostele i male hotele/motele u selima regiona;
- Smeštaj u starim renoviranim kućama u ruralnim sredinama;
- Individualna, porodična i grupna iskustva u eko i agroturizmu organizovana od strane individualnih pružalaca usluga i organizatora putovanja;
- Aktivnosti određenog tipa, tokom boravka u selima: biciklizam, pećanje, jahanje, trčanje, pešačenje;
- Istraživačke ture u istraživanju ruralnih stilova života i seoskih farmi.

Pored potencijala i resursa, turizam zajednice je relativno nerazvijen na Kosovu, verovatno na svojim pionirskim koracima, sa nekim veoma uspešnim slučajevima i uspešnim pričama u veoma ograničenom broju slučajeva, uglavnom u planinskim oblastima.

3. Zaključci

2.6. Razmišljanje o razvoju turističkog proizvoda i održivom razvoju destinacije

Postojanje turističkih potencijala i resursa su suštinski faktori i preduslovi za razvoj turističke privrede ili razvijene turističke destinacije. Ova činjenica je jedan od osnovnih preduslova za razvoj turističkog proizvoda i turističke destinacije.

Da bi se postigao neophodan nivo razvoja destinacije na lokalitetu, regionu, opštini ili zemlji, od primarne je važnosti da centralna i lokalna vlast krenu ka razmišljanju o razvoju proizvoda, uključivanju svih relevantnih zainteresovanih strana i davanju primera kako su drugi delovali na novim inicijativama za razvoj proizvoda. Sektor turizma treba podržati sa svim mogućnostima, kao što su subvencije, niži i razumni PDV porezi, preferencijalne mere u projektima proširenja i razvoja novih kapaciteta, podsticajne mere za privlačenje posetilaca sa međunarodnog tržišta, itd. Interes međunarodnih investitora, posebno onih iz kosovske dijaspeore za direktna ulaganja u sektor turizma je povećan, uz neke konkretne primere ulaganja, ali nedovoljno povoljne politike su lokalne investitore ostavile bez podrške, demotivisuci direktne investicije iz spoljnih izvora, posebno iz kosovske dijaspeore.

Glavni problemi koji demotivisu lokalne investitore su bankarska politika i skupi krediti, nedostatak adekvatnog urbanističkog planiranja, nedostatak turističkog zoniranja i regulacionih planova, a posebno demotivisuća birokratija centralnih i opštinskih institucija.

Za početak adekvatnog održivog turizma i planiranja, razvoja i upravljanja destinacijom na području Brezovice, postoji potreba za koordinacijom svih relevantnih subjekata i aktera, nadležnih ministarstava Vlade Kosova, Kosovske agencije za privatizaciju - KAP, Nacionalnog parka Šar, opštine Štrpce, donatora i agencija za podršku, kao i drugih relevantnih zainteresovanih strana, kao što su pružaoci turističkih usluga, profesionalna udruženja i civilno društvo, lokalna zajednica, zajednice vere i očuvanja i negovanja nasleđa, stručnjaci iz sektora, itd.

PRILOG I: Stvarna nepovoljna situacija turističkih preduzeća na Kosovu

Nepovoljna situacija u oblasti turizma i ugostiteljstva na Kosovu

- Veoma skupa ulaganja u hotelsku infrastrukturu i gastronomiju,

- Ekstremni nedostatak profesionalnog planiranja i koordinacije,
- Ekstremni nedostatak profesionalnog upravljanja,
- Značajan nedostatak stručnog obrazovanja i obuke,
- Nedostatak adekvatnog pristupa institucijama na svim nivoima u pružanju podrške turističkim preduzećima,
- Nepovoljna turistička politika na svim nivoima,
- Ignorisanje poslovnih zahteva i zabrinutosti institucija,
- Značajan nedostatak podrške za infrastrukturna ulaganja od strane opštinske i centralne vlade, kao i donatora,
- Ponekad, nedosledne smernice za razvoj donatorske podrške, zbog neprofesionalne koordinacije njihovih aktivnosti od strane institucija Kosova,
- Pored prirodnih i kulturnih resursa i potrebe za razvojem zajednice i blagostanjem, podrška razvoju turizma u zajednici ne postoji,
- Zbog velikih razmera uništavanja i oštećenja lokalnih prirodnih resursa, nelegalnom gradnjom i hidroelektranama, lokalne zajednice gube svoje osnovne turističke atrakcije – biodiverzitet i vodne resurse,
- Nepovoljna politika i otežan pristup povoljnim kreditima,
- Nedostatak stranih investicija, zbog komplikovanih procedura, teške birokratije i zastrašivanja potencijalnih i zainteresovanih investitora.

4. Preporuke

PRILOG II: Preporuke za sve lokalne zainteresovane strane

Preporuke za Vladu Kosova i opštinu Štrpce, Direkciju Nacionalnog parka Šar, Nacionalni park Šar, Kosovsku agenciju za privatizaciju - KAP, organizacije civilnog društva i građane područja Brezovice – Šar planine, kao i donatore iz međunarodne zajednice o potencijalima i strategijama za razvoj održivog turizma.

Preporuka za centralnu i lokalnu vlast

- ***Vreme je da Vlada Kosova, međunarodne agencije za podršku i svi povezani akteri zauzmu odgovarajući pristup i daju šansu za brži, dobro planirani i koordinisani razvoj turizma Kosova, fokusiran, sa dobrim razlogom, na planiranju i razvoju održivog turizma.***
- Javne vlasti da stvore odgovarajuću klimu i adekvatan okvir za korišćenje resursa i da stvore povoljan komercijalni nivo, zaustavljajući zloupotrebu opštinskog zemljišta za neadekvatnu izgradnju od strane same opštine,
- ***Izričito se preporučuje*** kao neophodna aktivnost ***izrada i donošenje regulacionih planova i pratećih mera*** sa prioritetom za Brezovicu i Prevalac, ali i za najviše degradirana ili najopasnija područja Nacionalnog parka Šar.
- Da se pripremi i radi na Strateškom planu za održivi razvoj turizma, uključujući sve povezane zainteresovane strane i potencijalne privatne vlasnike i investitore.
- ***Zaustaviti i eliminisati oštećenja planinskih vodotoka od strane malih hidroelektrana,*** koja predstavljaju najgoru vrstu višestrukih štetnih efekata po vodne resurse i biodiverzitet, kao i scenska oštećenja.
- Preduzeti hitne i odgovarajuće mere protiv krivičnih dela zloupotrebe, deformisanja i degradacije prirode i objekata turističke vrednosti na Šar planini i području Nacionalnog parka Šar, prouzrokovanih nelegalnom gradnjom i drugim nezakonitim radnjama.
- ***Obnova DP Inex Sharr Planina Brezovica,*** okupljajući na istoj liniji interesa sve zainteresovane

strane, posebno interese lokalne zajednice.

- **Trenutni i kratkoročni:** povratak u funkciju u što većem broju kapaciteta u uslovima ograničenih mogućnosti,
 - **Srednjoročne aktivnosti:** Stavljanje imovine **DP Inex Sharr Planina Brezovica** u „Suvereni fond“ i tenderisanje za ulaganja u javno-privatno partnerstvo, uključujući aktivnu ulogu opštine i lokalne zajednice,
 - **Komponenta stručnog obrazovanja:** Hitna potreba i neophodnost otvaranja Stručne škole za turizam i hotelijerstvo, na oba jezika, od strane obrazovnog sistema Kosova.
- Izrada planova razvoja Vlade u saradnji i koordinaciji sa opštinom i lokalnom zajednicom,
 - Preduzeti hitne odgovarajuće korake protiv nelegalne seče drveta i drugih šteta po biodiverzitet svojih planinskih područja.
 - Naručiti studiju izvodljivosti o integrisanom razvoju turističkog proizvoda oblika održivog turizma (ECO. Zajednica, ruralni i agroturizam), uključujući sve povezane zainteresovane strane i stručnu ekspertizu,
 - Promovisati i podržavati privatno – javno partnerstvo,
 - I na opštinskom nivou i na centralnoj vladi Kosova, uporedo sa pravnim procesom, potrebno je krenuti sa procesom legalizacije za sve smeštajne i ugostiteljske objekte u privatnom vlasništvu,
 - **Građanima zainteresovanim za ulaganje u održive oblike turizma** potrebno je da im centralne i opštinske vlasti, kao i međunarodni donatori, pomognu i podrže planiranje, orijentaciju i ulaganja u njihovim interesima i interesima sektora i ukupnog ekonomskog razvoja.

Preporuke za organizacije civilnog društva

- Postojeće i nove NVO da blisko sarađuju u okviru Organizacije za upravljanje destinacijama - OUD sa vlasnicima legalnih kuća, planinskih koliba i brvnara, kako bi promovisali iskustva održivog turizma na svim naseljenim planinama, nudeći svoje alternativne smeštajne kapacitete lokalnom i međunarodnom turističkom tržištu, posebno kosovskoj dijaspori.
- Organizacije civilnog društva, zajedno sa drugim zainteresovanim stranama, da budu glasnije u izražavanju zabrinutosti zbog usporenosti i/ili nereagovanja svih vladinih ministarstava, agencija i međuresornih organa nadležnih, i pozivaju na zaustavljanje nelegalne gradnje i zloupotrebe vode i drugih resursa Nacionalnog parka Šar i svih drugih područja u kojima je takva zabrinutost realnost.

Preporuka za građane Kosova i Šarskog regiona Brezovica

- Vlasnici raspoloživih smeštajnih kapaciteta da bliže sarađuju sa OUD-om, turističkim agencijama i platformama za rezervacije (Airbnb, itd.), nudeći svoje kapacitete kao alternativni smeštaj, kako u selima tako i u planinskim područjima u kolibama,
- Vlasnici tradicionalnih starih kuća mogu ponuditi alternativne kapacitete, bilo prenočište B & B ili svoje specifične proizvode i usluge po meri, praćene legendama i pričama.
- Građani i lokalna zajednica bi trebalo da se više fokusiraju na organe vlasti, na lokalnom i nacionalnom nivou, da zaustave kriminalne radnje narušavanja i uništavanja biodiverziteta i resursa, posebno u Brezovici i dolini Lepenca, kao što su divlja gradnja, zagađenje i zloupotreba izvorišta i vodotoka za male hidroelektrane, nanošenje štete flori i šumskim resursima, nelegalni lov i ribolov itd.,
- Prijavljivanje kriminalnih aktivnosti od strane građana i civilnog društva treba da podstiču nadležni organi. Treba stimulisati i olakšati bolju saradnju između Kosovske policije i šumskih čuvara sa građanima.
- Građani koji žive i borave na Kosovu trebalo bi da promene preteranu zloupotrebu novčanih sredstava članova svojih porodica koji žive u inostranstvu, tražeći njihovu podršku u planiranju i orijentisanim investicionim inicijativama o održivim oblicima turizma.

Preporuka za donatore međunarodne zajednice

Donatori međunarodne zajednice su ponudili svoju dragocenu podršku sektoru turizma u različitim oblicima u prethodnom periodu od preko dve decenije, pri čemu je u nepovoljnom i neprofesionalnom

pozicioniranju kosovskih institucija prema sektoru turizma, nedostatku planirane stručne koordinacije, podrška bila segmentirana i neadekvatno usaglašena i koordinirana. Privatni biznisi i turističke inicijative u zajednici, nosioci razvoja sektora, našli su se na kraju liste podrške, kako državnih organa, tako i međunarodnih donatora. Sa istom situacijom su se suočila preduzeća i lokalne inicijative na području Brezovice. *Shodno tome, preporučujemo:*

- Uzimajući u obzir vredne prirodne, kulturne i ljudske resurse na Kosovu, kao i rizike od njihove degradacije i gubitka, sve međunarodne agencije i donatore, spremne da pruže svoju podršku, treba da apeluju na lokalne i državne vlasti da daju prioritet profesionalno planiranom i orijentisanom održivom razvoju turizma u Brezovici, regionu Šar planine i na Kosovu.
- Podrška međunarodnog donatora treba da bude orijentisana ka održivim oblicima planinskog turizma, fokusirana na stručno savetovanje o:
 - Planiranju i razvoju turizma,
 - Mogućnostima direktnih stranih ulaganja,
 - Razvoju i upravljanju destinacijom,
 - Stručnom obrazovanju i obuci,
 - Marketingu i promociji destinacije sa prioritetom dolaznog i regionalnog turizma i putovanja.
- Investiciona podrška u razvoju društvenog turizma i razmeni obrazovanja/omladinskog turizma.
- Regionalni i prekogranični razvoj i promocija proizvoda.

PRILOG III: Okvir razvoja kombinovanog turističkog proizvoda

Brezovica kao turistička destinacija, lokalne i regionalne turističke vrednosti

Brezovica je bila jedna od najpoznatijih turističkih destinacija na Kosovu, sve do početka 90-ih godina 20. veka u bivšoj Jugoslaviji. Bio je to jedan od najpoznatijih zimskih ski centara, nastao sredinom 70-ih godina, u periodu sličnih trendova u Austriji, Sloveniji, B & H i Srbiji. Mada, strukture hotela i njihovi kapaciteti su bili pre svega posvećeni masovnom zimskom ski biznisu, dva veoma dobra hotela tog vremena, hotel Narcis i hotel Molika bili su projektovani, opremljeni i radili sa osnovnim smeštajem i F&B uslugama. Naime, hotel Narcis je izgrađen i opremljen kao hotel visoke klase sa višestrukim dodatnim funkcionalnim kapacitetima za događaje, kongrese, dvoranske sportove i rekreativne kapacitete.

U međuvremenu, tragična situacija sa ratovima i raspadom bivše Jugoslavije, kao i period razaranja 90-ih godina i rat na Kosovu, imali su odlučujuće posledice, kako ekonomske tako i političke na području Brezovice, posebno u sektoru turizma. Isti negativni faktori razvoja nastavljaju se i u protekle 23 godine nakon rata na Kosovu, zbog nedostatka brige i ulaganja u osnovno održavanje, specifičan status enklave do 2010. godine i oklevanja procesa privatizacije bivšeg **DP Inex Sharr Planina Brezovica**, kao i nedostatak jasnih razvojnih orijentacija, kako na opštinskom tako i na centralnom nivou na Kosovu.

U periodu od nekoliko decenija, 90-ih i poslednje dve decenije, i potražnja i ponuda tržišta su se suštinski promenile, većina nekadašnjih zimskih ski centara u evropskom i balkanskom regionu je obnovljena i transformisana u planinska četvorogodišnja odmarališta, uz mnogo napora svih zainteresovanih strana, da bi se dotadašnja većina domaćih posetilaca transformisala u destinaciju sa podjednakom zajednicom domaćih i međunarodnih posetilaca. Pored suštinskih promena i restrukturiranja objekata, značajne promene su se desile i u sadržaju i strukturi turističkog proizvoda. Čak i sa prilično dugom vremenskom distancom i specifičnom situacijom, neophodno je da Brezovica sa svojim izuzetnim potencijalom i resursima treba da počne sa obnovom bivšeg **DP Inex Sharr Planina Brezovica** da bi u početku skromno dogradila i proširila svoje kapacitete, i u međuvremenu da se pripremi za fundamentalne promene, od sezonskog centra do međunarodnog planinskog centra i destinacije za četiri godišnja doba. U tom smislu, prvo proces nadogradnje i proširenja i suštinske promene razvoja proizvoda.

1.5.2. Okvir za razvoj kombinovanog turističkog proizvoda

1. Svrha koordinacije svih faza razvoja turističkog proizvoda:

- Identifikacija odrednica proizvoda
- Identifikacija elemenata proizvoda
- Inventar elemenata proizvoda
- Dizajn paketa.

2. Integralna svrha angažovanja na razvoju proizvoda

- Uticaj i orijentacija u najuzvišenijem i najintegrisanijem razmišljanju o značaju proaktivnog razvoja turističkog proizvoda,
- Značajno povećanje pažnje prema Šar planini i Brezovici,
- Promovisanje svesti o budućim inventivnim i razvojnim inicijativama i akcijama.

3. Razmišljanje o aktuelnom razvoju turizma znači:

- **Tradicionalni pristup** razvoju turizma
- **Strateški pristup** razvoju turizma

4. Turizam u ekonomiji iskustva, nova era ekonomije

- Na svetskom turističkom tržištu već nekoliko godina postoji povećana potražnja za putovanjima, što:
 - ✓ Angažuje osećanja
 - ✓ Stimulišite um
 - ✓ Uključuje jedinstvene aktivnosti, i
 - ✓ Stoga se lično povezujete sa putnicima na emocionalnom, fizičkom, duhovnom ili intelektualnom nivou.
- Umesto luksuznog i relativno statičnog odmora:
 - ✓ Povećava se interesovanje za doživljaje u svim fazama putovanja,
 - ✓ Iskustva se zasnivaju na snažnim emocijama, iskustvima, aktivnoj ulozi i uključenosti posetioca tokom celog putovanja,
 - ✓ Svi pojedinačni provajderi usluga treba da organizuju događaje koje će njihovi korisnici pamtiti, da angažuju svakog od njih, potpuno lično i pojedinačno.

5. Kanali distribucije: trenutne prakse i potencijalne mogućnosti

- Kanali distribucije: turističke agencije, digitalne platforme i OUD.

6. Glavni elementi turističkog proizvoda

- 5 osnovnih elemenata turističkog proizvoda:
 - ✓ **Program ili atrakcije**, kao primarni i najvažniji element proizvoda, kao što su moćne atrakcije iz prirodnog i kulturnog nasleđa;
 - ✓ **Drugi element** proizvoda po važnosti je transport, sa mrežnom infrastrukturom i relevantnim sredstvima;
 - ✓ **Treći element** je **smeštaj i relevantna infrastruktura**;
 - ✓ **Četvrti element** su **hrana i piće**, i
 - ✓ **Peti element** po važnosti je **odmor i opuštanje**.

7. Sadržaj turističkog proizvoda karakterišu sledeći faktori:

- **Odlučujući faktori** - motiv putovanja ili destinacija sa vrednostima od primarnog značaja, koji izazivaju doživljaje najvećeg intenziteta kod posetilaca;
- **Pomoćni faktori** - komunikacioni putevi, prevozna sredstva od mesta polaska do odredišta i
- **Prateći faktori** - smeštaj, gastronomski i zabavni sadržaji i druge usluge koje podržavaju doživljaje, od dolaska posetioca na odredište do njegovog odlaska odatle.

8. Grupe elemenata privlačnosti

- Rekreacija na otvorenom i ekološka zaštita
- Kulturno nasleđe – istorijski i kulturni događaji

- Atrakcije od posebnog interesa
- Turizam u zajednici (agro, EKO i ruralni turizam)
- Konferencijski turizam
- SPA & Blagostanje
- Zdravstveni turizam.

PRILOG IV: Uspostavljanje organizacije za upravljanje u oblasti Brezovice

Osnivanje organizacije za upravljanje destinacijom na planini Šar - Brezovica

Uzimajući u obzir ogroman i raznovrstan broj prirodnih i kulturnih resursa, s jedne strane, i nedostatak svih vrsta faktora i stručnosti za njihovu procenu, Brezovici je potrebna hitna intervencija sa master planom upravljanja i strategijom marketinga destinacije, uspostavljanjem Organizacije za upravljanje destinacijom (u daljem tekstu: OUD). Orijentisano na održivi razvoj turizma, neophodno je uspostaviti implementaciono telo, koje će integrisati sve zainteresovane strane u cilju adekvatnog i efikasnog planiranja i razvoja turizma kroz koordinaciju svih pojedinačnih i angažovanih stanovnika, poslovnih zajednica i organizacija za adekvatno upravljanje destinacijom.

OUD-i blisko sarađuju sa turističkim preduzećima i organizacijama zainteresovanim za destinaciju, uključujući hotele, atrakcije, parkove, turističke agencije, turoperatore i vodiče, restorane, maloprodajne objekte i konferencijske prostore.

1.6.1. Uloga OUD-a

OUD-i treba da zadovolje potrebe destinacija, bilo da se radi o marketingu, koordinaciji zainteresovanih strana, uticaju na poslovnu klimu ili pomoći razvoju ljudskih resursa. OUD bi trebalo da u velikoj meri utiče na konačni izvoz destinacije – iskustvo posetilaca.

Uobičajene karakteristike OUD-a uključuju:

- Registrovan kao nezavisna, neprofitna organizacija
- Organizacija zasnovana na članstvu koja se sastoji od mešavine javnih, privatnih, neprofitnih i akademskih turističkih aktera iz regiona
- Upravlja odbor direktora ili izvršni komitet koji odražava članstvo i sastav destinacije
- Sveobuhvatan i detaljan set propisa i podzakonskih akata objavljen i dostupan svim zainteresovanim stranama
- Raznovrstan skup tokova prihoda: članarine, hotelske takse, mogućnosti maloprodaje, provizije za online rezervacije, oglašavanje u publikacijama i veb lokacijama
- Usluge se uglavnom pružaju besplatno za krajnje korisnike.

1.6.2. Glavni funkcionalni subjekti OUD na regionalnom nivou

1. Statistika i praćenje turizma
2. Zastupanje industrije
3. Angažovanje stanovnika
4. Prednosti članstva
5. Prednosti članstva

Prednosti članstva

- Promotivni opis na celoj strani na veb stranici opštine Štrpce.
- Pravo na distribuciju prodajnih brošura svojih turističkih objekata u turističkom informativnom centru

- Poslovne veze sa lokalnim i međunarodnim turoperatorima u cilju promovisanja održivih turističkih aktivnosti na području Brezovice
- Pristup uslugama rezervacije hotela i aktivnosti preko turističkog informativnog centra i onlajn sistema za rezervacije
- Posebno priznanje kao turistički biznis koji podržava inicijative održivog turizma na području Brezovice
- Mogućnost da bude predstavljen u press/FAM putovanjima
- Pristup vrednim nalazima istraživanja tržišta
- Popusti na dodatno onlajn oglašavanje putnicima

Marketinške aktivnosti OUD-a

Marketing je često najuspešniji kada je deo sveobuhvatne strategije. Marketing plan pomaže OUD-u da odredi prioritete sredstava destinacije u vezi sa konkurentima, identifikuje željenu publiku i razvije akcioni plan o tome kako da dopre do te publike. Mnoge od ovih aktivnosti mogu proširiti prethodne vežbe završene u viziji i ukupnoj strategiji razvoja OUD-a.

PRILOG V: Definisanje i organizacija zoniranja zaštićenog turizma

Preporuka – definisanje i organizacija zoniranja zaštićenog turizma

Turistička zona je područje koje se sastoji od turističkih lokacija koje su blisko povezane u pogledu prirode, istorije, kulture ili na neki drugi način. Turistička zona je osmišljena tako da omogući boravak duži od 2 noći i 3 dana kroz saradnju između svojih turističkih lokacija sa većim ciljem povećanja atraktivnosti ovih lokacija.

Turistički zaštićeno zoniranje na planini Šar - Brezovica*)

Zaštita posebno definisanih turističkih zona na području Brezovice je neophodan proces i trebalo je da se desi decenijama ranije. Činjenica je da područje Brezovice raspolaže veoma bogatim i raznovrsnim prirodnim resursima, koji do sada zbog neadekvatne političke volje i nepoštovanja zakona trpe višestruke štete do veoma visokog stepena degradacije životne sredine i njenog biodiverziteta.

Da bi se zaustavila šteta i degradacija prirodnih i kulturnih resursa, i nacionalne i lokalne vlasti treba da preduzmu hitne korake:

- **Identifikacija turističkih zona i turističkih lokaliteta,**
- **Definisanje turističkih zona i lokaliteta Brezovice** u skladu sa Prostornim planom i Strategijom Nacionalnog parka Šar,
- **Uključivanje svih zainteresovanih strana i interesnih grupa u javnu raspravu pre odobrenja,**
- **Usvajanje u opštini, uz saglasnost državnih organa,** turističkih zona i lokaliteta,
- **Rad na studiji izvodljivosti** u okviru verovatnih projekata razvoja turizma,
- **Rad na regulacionim i detaljnim urbanističkim planovima turističkih zona,** po Prostornom planu Nacionalnog parka Šar,
- **Promocija turističkih zona i lokaliteta Brezovice,** sa regulacionim i detaljnim urbanističkim planovima, kao i Predlogom projekata razvoja turizma, na nacionalnom i međunarodnom nivou.

*) Pristup je zasnovan na projektu „Razvoj proizvoda Šar planine“ iz 2008. godine, Ministarstvo trgovine i industrije, Ekspertska grupa za turizam, koju čine međuresorni tim, nevladine organizacije vezane za turizam i opštinske direkcije, uz podršku nemačkog GTZ – GIZ-a. Projekat je zaustavljen u završnoj fazi, nakon promena u Ministarstvu trgovine i industrije.

Predlog za identifikaciju zaštićenih turističkih zona i lokaliteta Brezovice

1. Turistička zona Brezovica sa okolinom;
2. Turistička zona Širinike/dolina Širinike;
3. Turistička zona Štrpca i doline Lepenca.

Predlog potrebnih projekata vezanih za zaštićene turističke zone i lokalitete zona Brezovice

1. Izrada regulacionih i detaljnih urbanističkih planova turističkih lokaliteta:

- Selo Brezovica uključujući hotel „Breza“,
- Lokalitet Ski centar Brezovica,
- Dolina Muržice,
- Brezovica, Šar planina Potencijalni lokaliteti (1.....planina, 2.....planina itd.).

PRILOG VI: Okvirni plan za obuku lokalnih zajednica o mogućnostima turizma

Predlog okvirnog plana obuke lokalnih zajednica o mogućnostima turizma

Obuka lokalnih zajednica o mogućnostima turizma	
2 dana informativnog programa obuke	
•	Mogućnosti i preduslovi za razvoj turizma zajednice na Kosovu i Brezovici
•	Koji oblici aktivnosti turizma zajednice na Brezovici i širem području opštine
•	Osnovne informacije o verovatnoj destinaciji – Brezovica i širi region
•	Uloga i interaktivni uticaj turista u okviru lokalne zajednice područja Brezovice
3 dana osnovna praktična uputstva	
•	Informacije o pružanju usluga prijema i smeštaja ✓ Praktična prezentacija u nastanjenjima u kući B & B, u domaćinstvima i u hotelu
•	Informacije o pripremi hrane i pića, jelovniku i raznovrsnosti hrane, ✓ Praktična prezentacija u okviru naseljene kuće B & B, u domaćinstvima i u hotelu
•	Osnovne informacije o pružanju proizvoda i usluga I ✓ Osnovna uputstva o pružanju usluga; doručak, ručak, večera, kutija za ručak, piknik ✓ Praktična prezentacija u okviru naseljene kuće B & B, u domaćinstvima i u hotelu
•	Osnovne informacije o pružanju proizvoda i usluga II ✓ Osnovna uputstva o tradicionalnim oblicima pružanja usluga: doručak, ručak, večera, kutija za ručak, piknik, ispijanje kafe i čaja ✓ Praktična prezentacija u okviru naseljene kuće B & B, u domaćinstvima i u hotelu
•	Zajednički rezime – Razmišljanje o naučenju lekciji

PRILOG VII: Preporuka potrebnih politika i strategija koje institucije treba da primenjuju

5. Identifikacija prepreka koje mogu biti prisutne za razvoj održivog turizma na Šar planini - Brezovici

Bolje razumevanje, adekvatna evaluacija i nagrada za sektor turizma na području Brezovice	
•	Naučiti više i ponuditi konstruktivniju političku volju, priznati i prihvatiti ulogu razvoja turizma u ekonomskom i ukupnom razvoju područja Brezovice,
•	Organizovati sveobuhvatnu i iskrenu javnu debatu sa lokalnom zajednicom područja Brezovice, koju bi vodio zajednički odbor opštinske i centralne vlade Kosova, koordiniran od strane sektorskih stručnjaka, kako bi se objasnila i naterala lokalna zajednica da prihvati neophodnost suštinskih promena u pogledu ukupnog razvoja turizma u području Brezovice na njihovu direktnu i indirektnu korist,
•	Preduzeti sve neophodne mere da se odmah i odlučno zaustavi svaka gradnja bez regulacionog

plana,

- Da se efikasno nastavi sa pravnim procesom, strogim inspekcijama i zaustavljanjem izdavanja građevinskih dozvola bez regulacionog plana,
- Intenzivirati pripreme i finalizirati izradu novog i poboljšanog Zakona o ugostiteljstvu, uključujući iskusne domaće i međunarodne stručnjake,
- Definirati i unaprediti položaj industrije turizma i ugostiteljstva u okviru prioriteta, zajedno sa drugim sektorima,
- Da priznaju i procene na pravi način ukupni uticaji sektora turizma i ugostiteljstva,
- **Zakonska regulativa se mora izraditi i usvojiti bez odlaganja**, bilo kroz zakon ili podzakonska akta - uredbe, gde su nadležnosti za izgradnju turističkih naselja i objekata definisane u nacionalnim parkovima.
- Izrada novog plana za nacionalne parkove Šar i Bješket Nemuna.
- **Za Treće zone** – Turistički objekti, potrebno je što pre izraditi regulacione planove.
- Nadležnosti za izradu regulacionih planova na opštinskim nivoima:
 - Finansiranje je potrebno vršiti sa centralnog nivoaa – Ministarstva prostornog planiranja, zbog nemogućnosti finansiranja sa opštinskog nivoaa, posebno u malim opštinama,
 - Procedure i regulatorno planiranje koje će voditi relevantne opštinske direkcije,
- Sprovođenje regulacionih planova i izdavanje građevinskih dozvola:
 - Opština za stambene objekte i privatne kuće uz saglasnost Ministarstva,
 - Ministarstvo za turistička naselja i hotelske kapacitete.
- Nadzor nad sprovođenjem planova vršiće Ministarstvo životne sredine, prostornog planiranja i infrastrukture i Direkcije nacionalnih parkova;
- Adekvatno nagraditi subvencijama privatne vlasnike i porodice koji ulažu u održive oblike održivog turizma (zajednički turizam, agroturizam, EKO turizam), kao i zajedničko ulaganje sa dijasporom i stranim investitorima;
- Adekvatno promovisati i nagraditi stručno obrazovanje u sektoru turizma, podržavajući posebno mlade žene;
- Podsticati i podržavati upotrebu profesionalnih standarda u svim poslovnim aktivnostima i svim fazama poslovnog planiranja, razvoja i upravljanja.

Reference i dokumentacija

1. Održivi planinski turizam – mogućnosti za lokalne zajednice, Svetska turistička organizacija (2018), Održivi planinski turizam – mogućnosti za lokalne zajednice, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284420261>.
2. UNWTO: "Turizam i milenijumski ciljevi razvoja" www.UNWTO.org;
3. UN: # Samo jedna Zemlja: Praktični vodič za održivi život u harmoniji sa prirodom razvijen za Svetski dan životne sredine 2022:
4. <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/40017;jsessionid=3054D9B1AA8B5DE5374A84184E76E96B>.
5. AMMK Agencija za zaštitu životne sredine Kosova, link. <https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Dokumente%202022/Themelimi%20dhe%20veprimtaria.pdf>;
6. Nacionalni park Šar, Direkcija za upravu Nacionalnog parka „Šari“, Informativna brošura, 2017.
7. AMMK Direkcija: <https://www.ammk-rks.net/en/drejtoria/30/drejtoria-parku-kombetar-sharr>.
8. EUSR Kosovo: Mehanizam za razmatranje zakonodavstva (MRZ), Konsolidovano pravno mišljenje (KPM) o nacrtu koncept dokumenta za poboljšanje upravljanja nacionalnim parkovima na Kosovu;
9. EUSR KSDW 2021: Istraživački rad: „Meki turizam na Kosovu sa posebnim fokusom na oblast Dečana (pripremio prof. Zek Čeku);

10. Ana Čolović Lesoska: Zeleni dogovor EU-a za Zapadni Balkan – Politički dokument br. 43/2020, oktobar 2020;
11. USAID I ODRŽIVI TURIZAM: ISPUNJAVANJE RAZVOJNIH CILJEVA: ODRŽIV%20Reference/SustainableTourismObjectives/3_SustainableTourismObjectives.pdf;
12. Zakon br. 04/L - 087 o Nacionalnom parku „Šari“: Zakon_o_Nacionalnom_parku_FINAL.pdf;
13. Plan_upravljanja_NP_Šari_2015-2024.pdf;
14. Prezentacija Opštinskog Razvojnog Plana Opštine Štrpce – INSI pdf. 14.06.2022;
15. Arhiva predmeta „Brezovica“ – Prijavi korupciju! KALLXO.com: <https://kallxo.com/tag/rasti-brezovica/>;
16. PAK: Registar imovine DP Inex Sharr Planina Brezovica2022;
17. PAK: Informativni izveštaj za društveno preduzeće Inex Sharr planina;
18. TPD Consulting: Prizren kao turistička destinacija, lokalne i regionalne turističke vrednosti - Inventar elemenata turističkog proizvoda Prizrena i Šarskog turističkog regiona, Prizren, februar, 2019.

Istraživački rad pripremio:

Prof. Zek Čeku, viši stručnjak za turizam – Ugovarač

Priština 24/8/2022